

I. | A vizsgált probléma nemzetközi dimenziói

1. Etnopolitikai konfliktusok a világban

Az 1960-as évekkel kezdődően látványosan megugrott azoknak az etno-kulturális csoportoknak a száma, amelyek sajátosságaik elismertetéséért és identitásuk, kultúrájuk megőrzését biztosítani hivatott többletjogokért szálltak síkra. Ezek a követelések és a velük szembehelyezkedő politikai akarat a hidegháború lezárultát követően a legsúlyosabb belpolitikai és államközi konfliktusok forrásaiként vannak számon tartva – véli a Ted Robert Gurr és Barbara Harff szerzőpáros, 1994-ben kiadott, a világ etnopolitikai konfliktusainak a feltérképezésére vállalkozó munkájukban.²¹

Gurr 1986-ban átfogó kutatást kezdeményezett, amelynek eredményeként 233 olyan számottevő méretű (100 000-nél nagyobb lélekszámú) etno-kulturális csoportot azonosított szerte a világban, amelyek hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve, vagy amelyek ilyen okokra visszavezethetően mobilizáltként, politikailag aktívként voltak számontarthatók.²² Ebből 74 Afrikában, 43 Ázsiában, 32 a szovjet tömb országaiban, 31 a Közel-Keleten, 29 Dél-Amerikában, 24 pedig a fejlett nyugati demokráciák országaiban volt fellelhető. A felleltározott csoportok lélekszáma összesen 900 millió főt tett ki, ami nem kevesebb mint a világ összlakosságának az egyhatoda az idő szerint. A Szovjetunió felbomlását követően legalább 10 esetben a számon tartott konfliktusok formálisan megoldódtak, a függetlenné vált tagköztársaságokban azonban legalább 30 új konfliktus ütötte fel a fejét.

A felmérés készítői az esetek közel nyolcvan százalékában találták úgy, hogy a kontesztáló etno-kulturális csoport történelmi gyökerű vagy újabb keletű hátrányos megkülönböztetés körülményei között él (az esetek maradék, körülbelül 20%-ban a konfliktust kiváltó okok más természetűek voltak – a ri-

21 | Ted Robert Gurr–Barbara Harff: *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder–San Francisco–Oxford, Westview Press, 1994.

22 | Az 1988-cal kezdődőleg a Marylandi Egyetem keretében tevékenykedő Center for International Development and Conflict Management nevű intézet égisze alatt folytatott kutatás eredményeiről lásd Ted Robert Gurr: *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflict*. Washington, D.C., United States Institute of Peace Press, 1993.

valizáló felek kontesztált területekért, az erőforrások feletti kizárólagos ellenőrzés megszerzéséért vagy a kizárólagos politikai hatalomért versengenek illetve harcolnak egymással): 147 esetben gazdasági diszkrimináció, 168 esetben pedig politikai diszkrimináció jelenlétét lehetett kimutatni. A gazdasági esélyegyenlőség hiánya vagy a politikai alulreprezentáltság sok esetben az egyetemes emberi jogok súlyos megsértésével egyenértékű.

A megvizsgált esetek közül több mint 200 csoport rendelkezik aktív – valamikor 1945 és 1989 között létrehozott – politikai szervezettel, amelyek a közösség érdekeit próbálják érvényesíteni az elnyomó kormánnyal vagy az uralkodó csoporttal, csoportokkal szemben. Az érdekérvényesítési harc az esetek döntő többségében békés politikai tiltakozással kezdődött, majd fokozatosan lázadásokba, terrorcselekményekbe ment át, és legalább nyolcvan esetben gerilla- és polgárháborúig elmenően eszkalálódott. A legsúlyosabb 49 esetben ezek elhúzódó közösségi konfliktusokká (*protracted communal conflict*) fajultak, ezek közül 16-ot Ázsiában, 12-t Afrikában, 11-et a Közel-Keleten, 8-at a nyugati demokráciákban, 1-1-et Dél-Amerikában és a volt szovjet tömb országaiiban tartanak számon.

Az etnikai és kulturális jogkövetelésekre visszavezethető, elhúzódó közösségi konfliktusok minden más természetű konfliktusnál több szenvedést illetve kárt okoztak, és a legtöbb emberélet-áldozatot követelték a II. világháború óta. Legkevesebb négy milliárd ember halála hozható dokumentáltan összefüggésbe ezekkel a konfliktusokkal vagy azok következményeivel, ebből kétszázet egyetlen év alatt, 1993-ban regisztráltak. Ugyanabban az évben a világ 42 millió menekültjének 69 százalékát etnopolitikai konfliktusok és repressziók üldözték el otthonából. Kilenccmillió ember kényszerült arra, hogy etnikai üldözöttként más országban keressen menedéket, és ott a befogadó ország vagy nemzetközi szervezetek segítségére szorul, 17 millióan pedig az országhatárokon belül számontartott menekültek.²³

Az időközben *Minorities at Risk* néven ismertté vált kutatás újabb, 1996-ban közzétett eredményei már 268 etnopolitikailag mobilizált, a világ 114 országában élő közösségről adnak számot, amelyek közül legalább 100 volt valamikor 1945 és 1995 között súlyosabb fegyveres konfliktusok résztvevője, mely konfliktusok legalább 9 millió (más adatok szerint 20 millió) civil áldozatot követeltek összesen. Legalább 60 ezekből a konfliktusokból a közösségi autonómiának valamilyen változatával volt összefüggésbe hozható, és ezek nagy többsége legalább egy évtizedig elhúzódó atrocitásokat eredményezett. A mobilizált közösségek összesen egymilliárd lelket számlálnak, ami 1995-ben a világ összlakosságának a 17,7%-át tette ki. 1995 elején 23 millió nemzetközileg számontartott menekültről beszél a jelentés, és további 27 millió ember kényszerült belső menekültként elhagyni otthonát, etnikai tisztogatások, tömegmészárlások, etnikumközi villongások vagy polgárháborúk borzalmai elől menekülve. A vizsgált ötven esztendő alatt 50 esetben történt explicit kísérlet genocídiumra vagy tömeggyilkosságra, amelyek legalább 70 etnikai vagy vallásos kisebbség fizikai megsemmisítését szerették volna elérni. 1996 elején több mint 40 fegyveres etnopolitikai konfliktus

23 | Ezek az adatok értelemszerűen az 1993 előtti állapotokat tükrözik.

liktus volt folyamatban a világ különböző térségeiben, és legalább 20 esetben kellett tartani az erőszakcselekmények humanitárius katasztrófával fenyegető eszkalálódásától.²⁴

A nemzetközi államközösség többnyire tehetetlenül szemléli ezeket az elhúzódó, több év – esetenként évtized – távlatából is megoldhatatlannak tűnő közösségi konfliktusokat²⁵. Gurr és Harff szerint az ellőállt helyzetért nem lehet kizárólag az érintett országok belpolitikai állapotait okolni. Több olyan nemzetközi tényező van, amely hozzájárul a konfliktusok kirobbanásához, vagy nehezíti a hatékony fellépést a feszültségek és ellentétek gyors, eredményes rendezése érdekében.

Az egyik legfontosabb ilyen tényező a nemzetközi kapcsolatok elméletében kialakult konszenzus a nemzetállami szuverenitásra és a létező határok sérthetetlenségére vonatkozóan. Az államok közösségében uralkodó elvek e konszenzusra visszavezethetően teszik lehetetlenné, hogy a létező államrendszer és a szubnacionális etnikai vagy kulturális identitások közötti *feszültség* adottságát a szakma tényként ismerje el, és az elmélet valamint a nemzetközi politika gyakorlati vonatkozásaiban keresse rá a megoldásokat. A gyarmati rendszer összeomlását követően például – a nemzeti önrendelkezés sűrűn használt szólama ellenére – a demográfiai és kulturális adottságok nagyvonalú mellőzésével, többnyire az érdekövezetek szempontjai szerint alakultak az új államhatárok (nem először egyébként a történelemben), ami az uralkodó eszmék alapján azt eredményezte, hogy az államok közösségének tehetetlenül kellett végignéznie, milyen szörnyűségekre kerülhet sor egy-egy ilyen országban a nemzet-építés (*nation-building*) legitím törekvése nevében.²⁶ E föl-, pontosabban el nem ismert feszültségre vezethető vissza az autonómia-követelések és szecessziós mozgalmak növekvő száma is szerte a nagyvilágban, amelyek elvszerű kezelésére semmilyen nemzetközi norma nem adott ez idő szerint. Ez az elv-vákuum minden bizonnyal összefüggésbe hozható továbbá a Saddam Hussein-féle diktátorok vagy a Milosevics-, Tudjman-, Meciar-szerű etnokraták támogatottságával, valamint azzal, hogy az egymást sakkban tartó közösségi félelmek etnikai tisztogatásokat is képesek „legitimálni” a huszadik század végén, olyan helyzetekben, amelyekre nem létezik minden érintett felet kielégítő megoldás a nemzetközi kapcsolatok politikai eszköztárában. Miként az eritreai válságnak, a kashmiri vagy a kurd kérdésnek

24 | T. R. Gurr: Minorities, Nationalism, and Ethnopolitical Conflict. In: Ch. A. Crocker–F. O. Hampson–P. Aall (ed.): *Managing Global Chaos. Sources and Responses to International Conflict*. Washington, D.C., United States Institute of Peace Press, 1997, 53-79.

25 | A vizsgált időszakban az ENSZ tizenhárom ízben avatkozott be és küldött nemzetközi békefenntartókat a világ különböző vidékeire, ezek közül hét esetben kellett közösség-közi konfliktusba beavatkozni. Gurr–Harff: *I. m.*, xiii.

26 | Macias Nguma Egyenlítői Guinea, Idi Amin pedig Uganda diktátoraként más etnikumú politikai ellenfeleiknek ezreit gyilkoltatták meg 1968–1979 valamint 1971–1979 között. „Ezek a borzalmas események nem váltottak ki semmilyen érdemi reakciót az ENSZ részéről, csupán néhány állam foglalt állást elszigetelt elítélő nyilatkozatokban a történetekkel kapcsolatban. Amin és Macias gyakorlatilag szabad kezet kaptak, hogy legyilkolják azokat, akiket ellenségeiként bélyegeztek meg, részben annak tulajdoníthatóan, hogy országaik kevés jelentőséggel bírtak mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió számára.” Gurr–Harff: *I. m.*, 11.

az uralkodó eszmékre visszavezethető kezelése sem válik egyértelműen a nemzetközi államközösség becsületére.²⁷

A hidegháború vége megrázkódtatásszerűen érte a nemzetközi kapcsolatok elméletét és gyakorlatát egyaránt.²⁸ Az elmélet – a különböző iskolákra vagy módszertani irányzatokra való tekintet nélkül – meglehetősen megtépázott becsülettel került ki a váratlan fordulatból, hiszen aligha vannak kéznél megnyugtató válaszok arra az egyre sűrűbben felbukkanó kényelmetlen kérdésre, hogy miféle elmélet az, amely képtelen volt előrejelezni egy ilyen horderejű átrendeződést. A kétpólusú, stabilnak tekintett világrend összeomlását követően a gyakorlati politikusoknak egy kiszámíthatatlanabb, megannyi törésvonal által szeldelt, többpólusú világban kell egyszerűen eligazodniuk, és nemigen van olyan, valamennyire is koherens eszmerendszer, amely segíteni tudná őket a tájékozódásban, a fölmerülő problémák kezelésében. A hatékony nemzetközi normák hiánya ezzel szemben a kezére játszik a Balkán és Afrika hadurainak, könnyűvé teszi világszerte a kulturális különbségeket tolerálni nem hajlandó etnokratikus kormányzatoknak a dolgát, Indiát és Pakisztánt pedig arra kényszeríti, hogy a nukleáris fenyegetés eszközével próbálják egymást jobb belátásra bírni vitás kérdéseik rendezésében.

A nacionalizmus és az etnikai konfliktusok szakirodalmában 1989 után meglehetősen gyakran olvashatni arról, hogy a virulens nacionalizmusok legújabb kori színrelépése voltaképpen poszt-kommunista jelenség, amely a szovjet hegemonia összeomlásával és a nyomába lépett ideológiai vákuumban lelt termékeny táptalajra. Gurr hivatkozott felmérésének adatai azonban ezt a feltételezést nem támasztják alá. Az általa tanulmányozott etnikai konfliktusok dinamikája a 60-as évek tájékán regisztrált egy határozottabb fellendülést, az azóta tartó emelkedő tendenciába pedig jól beleillenek a '89 utáni poszt-kommunista események. A Gurr–Harff szerzőpáros egyetért viszont azokkal, akik párhuzamokat vélnek fölfedezni a 90-es évek és az első világháborút követő esztendőök szellemi helyzete között. Ha nem is mennek el olyan messzire következtetéseikkel, mint Rogers Brubaker, aki Oroszország helyzetét a Szovjetunió összeomlását követően egyenesen a Weimari Németország adottságaival állítja párhuzamba²⁹, a birodalmi hegemonia eltűntével és a nagy lélekszámú – nem utolsó sorban éppen orosz – kisebb-

27 | A látszatok ellenére a helyzet nem változott érdemben a NATO jugoszláviai beavatkozását követően sem. Az államok nemzetközileg elfogadható viselkedését szabályozó normákkal, valamint az etnokulturális igazságosság alapelveivel kapcsolatos széles körű konszenzus hiányában az államok nemzetközi közösségét megosztotta a koszovói beavatkozás ténye és módszere. A nemzetközi normatív gondolkodás ugyanazon hiányosságai okolhatók továbbá azért is, hogy a beavatkozást követően a szövetségesek által kítűzött cél – a béke és a stabilitás helyreállítása a térségben a koszovói társadalom multikulturális jellegének a szavatolása mellett – a jelek szerint komoly akadályokba ütközik. Vö.: *International Crisis Group News*. March 7, 2000, www.crisisweb.org/icghome.htm. Az államok nemzetközileg elfogadható viselkedését szabályozó normáknak a kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

28 | John Baylis-Steve Smith (szerk.): *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*. Oxford University Press, Oxford, 1997, 89-107.

29 | Pierre Bourdieu a reflexív szociológia ígéretes képviselőjeként üdvözölte Rogers Brubakert a *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe* című könyve megjelenésekor (Cambridge University Press, Cambridge, 1996). A könyv szakít a nacionalizmus hagyományos, a nemzetépítés folyamatára

ségeket magukba foglaló új államok létrejöttét követően maguk is számolnak az indulatok, kizárólagos nemzeti ideológiák és a nemzeti ellentétekből politikai tőkét kovácsoló diktátorok várható színrelépésével.

2. Az etnokulturális konfliktusok tipológiája és elméleti magyarázata

Noha az etnopolitikai konfliktusok lehetséges következményeinek a súlyossága a nemzetközi biztonság és az államok közössége által elismert országhatárok stabilitása szempontjából nem új keletű felismerés, a jelenség elméleti igényű értelmezését és magyarázatát célzó erőfeszítések kezdetei meglehetősen későre, a XX. század '80-as éveinek az elejére tehető. Donald L. Horowitz *Ethnic Groups in Conflict* című, 1985-ben publikált művét a szakértők – közöttük Nathan Glazer, Benedict Anderson, Arend Lijphart és Samuel P. Huntington – úttörő és hiánypótló mukaként üdvözölték, amelyet nem is lehetett a későbbiekben megkerülni egyetlen, az etnokulturális konfliktusok keletkezési körülményeivel, természetrajzával és kezelési módozataival foglalkozó elemzésnek sem.³⁰ Horowitz tudatában volt, hogy akkortájt már bőséges mennyiségű információ állt a kutatók rendelkezésére az etnicitás különféle következményeit illetően, és hogy a hiányok pótlására vállalkozó kezdeményezésnek mindenekelőtt eligazító magyarázattal, az empirikus adatok értelmező rendszerezésével kell szolgálnia. „Az etnicitással kapcsolatosan nem az alapvető információk hiánya jelenti a gondot. Ami hiányzik, az a magyarázat – elvek, amelyek segítségével osztályozni lehetne a példákat, fölfedni a közösségeken belüli kapcsolatrendszerek szerkezetét és textúráját, megérteni a konfliktusok tipológiáját, a magyarázat tehát, amely egy kultúrák fölötti perspektívában is érvényes. Röviden, túl sok ismeret és túl kevés megértés áll a rendelkezésünkre...” – írja Horowitz a mind méreteiben, mind módszerét tekintve imponáló mű bevezetőjében.³¹

A vitathatalan érdemek és a jól definiált szándék ellenére Horowitz könyve adós marad egy átfogó és lényegretörő magyarázattal arra nézve, hogy melyek azok a feltételek, amelyek elősegítik rendszerint az etnopolitikai konfliktusok kirobbanását. A több mint 150, különféle konfliktusok résztvevőiként számontartott etnokulturális közösség helyzetének összehasonlító elemzését elvégző, fölöttébb gazdag kazuisztikát földolgozó munka mintha tartózkodna egy olyan elméleti összegezés megfogalmazásától, amely kauzális magyarázó modellt és tipológiát próbálna kínálni az etnopolitikai konfliktusok jelenségére, és amire bőséggel találni példát alig néhány évvel később, a '90-es évek irodalmában.

koncentráló megközelítésekkel, és olyan jelenségekre, összetevőkre összpontosítja vizsgálódásait, amelyek az eddigiekben elkerülték a szakértők figyelmét. Ilyen például a haza fogalmával kapcsolatos nacionalizmus – homeland nationalism –, amelyet az első világháborúból vesztesen kikerült, területeket veszített Weimari Németország és Oroszországnak a hidegháború végét és a Szovjetunió összeomlását követő helyzetének a párhuzamba állításával világít meg. Vö.: *I. m.*, 107-147.

30 D. L. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1985.

31 *I. m.*, xi.

A soron következő alfejezetekben négy ilyen modellt ismertetek röviden. Horowitz álláspontjával kezdem, majd a Gurr–Harff szerzőpáros, azt követően a Lake és Rothchild, végül pedig Wolfgang Zellner elméleteit veszem sorra. Fontos előrebocsájtani, hogy az alábbi összefoglalókból kibontakozó öszkép semmiként sem reméli maga sem, hogy az etnopolitikai konfliktusok genézisének kimerítő szintézisét nyújthatná. A kéznél levő magyarázó modellek sokaságából csak azokat válogattam ki – és bemutatásuk is olyan vonatkozásokra fog összpontosítani főként –, amelyek segítségünkre lehetnek a kisebbségi jogok liberális elméletének az elmélyültebb megértésében, jelentőségének, konzekvenciáinak a mérlegelésében.

Az alábbiakban sűrűn előforduló *konfliktus* kifejezés két vagy több aktor – egyén vagy közösség – kölcsönhatására fog utalni mindahányszor, amennyiben az illető aktorok mindenike a céljaiban és érdekeit tekintve inkompatibilisnek elkönyvelt másik (illetve mások) helyzetének az ellehetetlenítésére azaz – végső esetben – a megsemmisítésére tör. Az ilyenként definiált fogalom tehát egyaránt magába foglalja az elítélő véleménynyilvánítást és az ellenséges magatartást, akárcsak az aktorok közötti – alkukötésekben, atrocitásokban, erőszakcselekményekben vagy fegyveres küzdelem formájában megnyilvánuló – dinamikus kölcsönhatást.

2.1. Donald L. Horowitz álláspontja

Az etnopolitikai konfliktusok elterjedtsége és gyakorisága a világban Donald L. Horowitz szerint legközvetlenebbül az államok nemzetközi közösségének a körében bekövetkezett három, különböző szellemi gyökerű és különböző következménnyel járó fejleménnyel hozható összefüggésbe.

Az első ezek közül a nemzeti önrendelkezés elvének a több hullámban történt elterjedése világszerte. Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776) valamint a Francia Forradalom (1789) szellemi erőterében kikristályosodott népszuverenitás elvére visszavezethető önrendelkezési eszme meghatározó szerepet játszott a XIX. század nacionalizmusainak a megalapozásában, ideológiai alapot szolgáltatott Németország és Olaszország egyesítéséhez, birodalmak földarabolásában volt a fő mozgatóerő, és – a fogalom wilsoni értelmezésének megfelelően – újrarájzolta Közép- és Kelet-Európa államhatárait. Az önrendelkezési elv fontos szerepet játszott továbbá a második világháborút követően az afrikai és ázsiai gyarmatok fölszabadításában, és – noha az 1985-ben megjelent Horowitz-mű erről még nem adhatott számot, ma már bízvást hozzátehetjük – a hidegháború végét követő etnopolitikai ártrendezések idején is.³²

A nemzeti *önrendelkezés* elvének alkalmazása, noha legtöbbször szükségszerűségként jelentkezett a történelem során, nem csupán az etnopolitikai konfliktusok fölszámolását illetve békés kimenetelű megoldását eredményez-

32 | Az önrendelkezési elvnek a nemzetközi jogban tükröződő ellentmondásos eszmetörténetéről lásd Antonio Cassese: *Self-Determination of Peoples. A Legal Raeppraisal*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995 című alapos, számos tabut szokatlan nyíltsággal tárgyaló munkáját.

te. Az elv érvényre juttatása gyakran megtorpant a régi, birodalmi vagy gyarmati időkből hátramaradt határok előtt, amelyek mélységesen megosztott társadalmakat zártak körül, olyanokat, amelyek több, arról vitázó csoportot foglaltak magukba rendszerint, hogy ki is tekintheti jogszerűen tulajdonának a függetlenségét újonnan elnyert országot. Ha valamelyik nép a hatalom egyedüli birtokosának a szerepében lépett föl, a véle közös határok közé kényszerített népcsoportok úgy tekintették, hogy az önrendelkezési elv nem érvényesül maradéktalanul, és hogy folytatni kell a harcot mindaddig, amíg valamennyi etnokulturális közösség elnyeri függetlenségét.

Horowitz szerint az önrendelkezési elv olyan mérvű alkalmazása, mint amilyen a dekolonizálás tett lehetővé és szükségszerűvé egyszersmind, Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is érezte hatását. Az egykori belga gyarmatok – Zaire, Rwanda és Burundi – függetlenné válása például a flamandok mobilizációját és az autonomista mozgalom megjelenését eredményezte Belgiumban. Az afrikai népek emancipációja és jelentős hányadának a főlzsabadulása hatással volt az Egyesült Államokban a faji megkülönböztetések ellen kibontakoztatott mozgalmakra, akárcsak a quebeci franciák mobilizációjára, akik „Amerika fehér négereiként” (*negres blancs d'Amérique*) kezdték meghatározni magukat³³.

A második fejlemény, amellyel Horowitz szerint összefüggésbe lehet hozni az etnopolitikai konfliktusok egész jelenségkörét, az *egyenlőségesség* és az erre alapozott ideológiák elterjedése a világban. Az egyenlőség és igazságosság elveire alapozott normarendszerek növekvő népszerűsége nemcsak azt eredményezte, hogy az együttélő népcsoportok egymás életkörülményeihez hasonlítva kezdték megítélni tulajdon helyzetüket, hanem az etnikai alárendeltség illegitimként való elutasítását is. Olyan esetekben, amelyekben az összehasonlítás hátrányos megkülönböztetéseket illetve az esélyegyenlőtlenség súlyosabb példáit hozta felszínre, az egyenlőségelv Horowitz megítélése szerint etnopolitikai mobilizációt eredményezett, amelytől az esetek többségében egyenes út vezetett a konfliktusok kirobbanásához.

Az ez idő szerint létező *államrendszer*, amelynek gyökerei részben az európai feudalizmusig, részben pedig a gyarmatok kialakulásáig nyúlnak vissza, jelentős szerepet játszik maga is az etnopolitikai konfliktusok lehetővé tételében, megteremtve gyakorlatilag azt a keretet, amelyben az etnopolitikai konfliktus tétellel bír, és ilyenként fölütheti a fejét: az államok fölötti hatalom megkaparintására irányuló törekvés, és az abból való kirekesztése minden lehetséges riválisnak igen gyakran meghatározó tényező az etnopolitikai konfliktusok fölfakasztásában.

Túl ezeken az általánosabb jellegű megállapításokon, az *Ethnic Groups in Conflict* című impozáns mű szerzője úgy vélekedik, hogy az etnopolitikai konfliktus általános elméletének meg kell haladnia azokat a szemléleti korlátokat és redukcionista magyarázatokat, amelyek a *modernizációra*, a *gazdasági érdekekre* vagy a *pluralizmus következményeire* próbálják visszavezetni a konfliktusok eredetét. Ami elméletileg megalapozott magyarázatra vár, nem

33 | Horowitz: *I. m.*, 5. Az „Amerika fehér négerei” kifejezés Pierre Vallières-től való, aki ezen a címen jelentetett meg egy könyvet 1968-ban Montrealban, a Parti Pris kiadónál.

egyéb, állítja Horowitz, mint az a titokzatos ellentmondás, amely egyfelől az egyenlőség és a verseny – lényegüket tekintve – individualista céljai, másfelől pedig azoknak a közösség nevében történő megfogalmazása és tömeges támogatottsága között feszül. Annak a diskurzusnak a sajátosságait kell tehát megérteni mindenekelőtt, amely retorikájában meglepő szerkezeti hasonlóságokat mutat az egymással rivalizálók esetében is, és amelyet a különböző etnokulturális közösségek olyan eszközként fognak fel, amely segítségével hasonlókká válhatnak a nagy példaképekhez, egyenlő partnerekké az emancipáció divatos trendjében.

A *modernizációs* elméletek hívei azt vallják, hogy az etnikai konfliktusok jelenségek a modernizáció járulékos következményeként magyarázható meg a legmaradékaltalannabbul. A modernizáció és az etnopolitikai konfliktusok közötti kapcsolatra Karl W. Deutsch mutatott rá elsőként, egy 1961-ben közreadott tanulmányában, amelyben azt állapította meg, hogy a „társadalmi mobilizáció” folyamata – amely alatt ő egy társadalom jelentős hányadának a hagyományos életformáról a modern életformára való áttérését értette – szoros, korábban nem sejtett összefüggésben van az etnikai konfliktusokkal.³⁴ Deutsch megítélése szerint az etnikai konfliktus a társadalmi mobilizáció mértéke és az asszimiláció mértéke közötti versengés közvetlen következménye, a lakosság társadalmilag mobilizált, de még nem asszimilált rétegének a lakosság egészéhez viszonyított aránya pedig a konfliktuspotenciál egyik legközvetlenebb indikátora. A modernizációs elméletek újabb keletű és árnyaltabb változatai szerint az előrehaladott modernizáció gazdasági és politikai folyamatainak az alanyai már nem az őket jellemző különbségek miatt készek föl-vállalni konfliktus-helyzeteket, hanem éppen azért, mert egyre inkább hasonlítanak egymásra, ugyanazokat a dolgokat akarják, hasonló ambícióik, meg-egyező céljaik vannak.

A gazdasági érdekekből kiinduló elméletek Horowitz szerint a materialista magyarázatok családjához tartoznak. Több változatban fordulnak elő: egyesek az etnopolitikai konfliktusokkal való fenyegetettség tényét az elitek manipulációjának a számlájára írják, akik ezzel akarják eltéríteni a közvélemény figyelmét a tulajdonképpeni veszélyekről; mások szerint az etnicitás nem más mint, a gazdasági érdekek legautentikusabb kifejeződése; megint mások a konfliktusokat a „vállalkozó kisebbségek” és a „házigazda többség” között feszülő gazdasági érdekellentéttekkel hozzák összefüggésbe. Ez utóbbi esetben a „vállalkozó kisebbség” gazdasági erejének és befolyásának a korlátozását célzó intézkedések agresszív, akár a népirtási kísérletekig is elmenő reakciókat válthat ki a saját országában gazdasági marginalizációval rigottott többségből.³⁵

J. S. Furnivall szerint a kulturálisan plurális társadalmakat a közös értékek hiánya jellemzi a legmarkánsabban: a kulturális különbözőség a társada-

34 | Karl W. Deutsch: Social Mobilization and Political Development. In: *American Political Science Review*. Vol. 55, 1961, 493-514. Idézi: Horowitz: *I. m.*, 99.

35 | Az etnikai konfliktusok eredetének gazdasági érdekekre hivatkozó magyarázatával kapcsolatosan lásd Pierre van den Berghe: *The Ethnic Phenomenon*. New York, Essevier, 1981, 137-156, valamint Edna Bonacich: A Theory of Middleman Minorities. In: *American Sociological Review*, Vol. 38, 1973.

lom egyedei között annyira domináns, hogy a különböző etnokulturális közösségek tagjai közötti kontaktusok a gazdasági cserére korlátozódnak. Ilyen körülmények között a politikai rendszer stabilitása csak autoriter eszközök igénybevételével biztosítható, aminek Furnival szerint az az egyenes következménye, hogy a kulturálisan megosztott társadalmak fölöttébb instabilak, és hogy magas konfliktus-potenciál jellemzi őket.³⁶

A kulturális pluralizmus elméletének egy másik képviselője, M. G. Smith is azon a véleményen van, hogy a kulturálisan megosztott társadalmakat különböző csoportok párhuzamos egzisztenciája jellemzi, amelyek inkompatibilis intézményrendszereket tartanak fenn. Ezek az intézményrendszerek belső koherenciára, tagjaik minél maradéktalanabb integrálására törekszenek, ami végeredményben több szocio-kulturális alegység megjelenését fogja eredményezni a politikai közösségen belül. Bármely hatalomnak, amely arra hivatott, hogy egy ilyen típusú társadalom egységét és stabilitását biztosítsa, nem áll rendelkezésére más eszköz, mint fölhasználni a társadalom valamely kulturális összetevőjét a többiek elnyomására, állítja Smith, és ezzel maga is azok álláspontjára helyezkedik, akik osztják J. S. Mill szkepszisét a demokratikus berendezkedés esélyeit illetően a többkultúrájú társadalmakban. Smith, akár csak Furnival, úgy gondolja, hogy a kulturális szempontból plurális társadalmak az etnopolitikai konfliktus csíráit rejtik magukban.³⁷

Noha fontos kiindulópontoknak tekinti őket, Horowitz szerint az etnikai konfliktusok kirobbanásának ilyen típusú magyarázatai egyoldalúak, és ha sikerül is megragadniuk az etnopolitikai viszálykodás motivációjának fontos elemeit, egyrészt kölcsönösen kizárják egymást és összebékíthetetlenek, másrészt pedig nem képesek koherens és kimerítő magyarázatot adni a jelenségkör egészére.

A modernizációs elméletek adósak maradnak például egy elfogadható magyarázattal arra vonatkozóan, hogy a modernizáción még át nem esett tömegek miért mobilizálhatók maguk is, miért maradnak lojálisak elitjeikhez, amelyeknek nyilvánvaló érdekeik fűződnek a konfliktusok fölfakasztásához, és akik számára a meghirdetett tribalizmus végső soron nem egyéb mint, az előjogok paravánja. Horowitz szerint egy ilyen dimenziókkal rendelkező jelenséget, amely országról országra terjedvén hatalmas tömegeket kerít hatalmába, nem lehet a „hamis tudat” vagy az elitek manipulációjának a számlájára írni. Ahhoz, hogy egy ehhez fogható trend mozgásba lendülhessen, arra van szükség, hogy tömegérzelmeke legyen képes hatni, olyan főbiákra és aspirációkra, amelyek kollektív energiákat képesek mozgósítani. A modernizációs elméletek figyelmen kívül hagyják tehát az etnopolitikai konfliktusok motivációs rendszerének az eredendő heterogenitását.³⁸

Azok az elméletek, amelyek a gazdasági versengés és az etnopolitikai viszálykodás között feltételezett közvetlen kapcsolatra próbálnak meg fényt deríteni, elhibáztak maguk is, nem képesek kellőképpen árnyalt magyará-

36 | J. S. Furnival: *Colonial Policy and Practice*. London, Cambridge University Press, 1948.

37 | M. G. Smith: *The Plural Society in the British West Indies*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1965.

38 | Horowitz: *I. m.*, 105.

zattal szolgálni, véli Horowitz, hiszen nem figyelnek föl a gazdasági versenyés derivatív jellegére. Az etnikai különbségek általában eredendőbb adottságok, mint a gazdaság és a munkaerőpiac etnikai törésvonalak mentén való szegmentálódása, és azok az elméletek, amelyek a gazdasági versenyre próbálják helyezni a hangsúlyt, képtelenek megmagyarázni a rivalizálásnak azt az emotív töltetét, amely elengedhetetlen velejárója rendszerint az etnikai konfliktusoknak. A „Ki az idegenekkel az országból!”-szerű felszólítások, a „megérdemelt hely ebben az országban”, a „nemzet lelke” vagy „a nemzeti méltóság”-szerű fogalmak, akárcsak a nemzeti presztízs szimbólumai a közösségi viselkedés fontos determinánsai, amelyek rendszerint megelőzik időben a gazdasági érdekeket.³⁹

A kulturális pluralizmus elméletei a kultúra differenciálatlan fogalmával operálnak, állítja Horowitz, hiszen az értékrendszerbeli és az intézményes összeférhetetlenség nem minden változata eredményez szükségszerűen etnopolitikai konfliktust. Ha az ilyen típusú elméletek rá is világítanak a kulturális szempontból mélyen megosztott társadalmak instabilitásának egyik-másik forrására, az etnopolitikai konfliktusok eredetének és mechanizmusainak a kimerítő magyarázatát nem képesek nyújtani.⁴⁰

Ha egymás között próbáljuk meg őket összehasonlítani, azt kell látnunk, hogy az említett elméletek egymásnak ellentmondó előfeltevésekből indulnak ki. Míg a kulturális pluralizmus elméletei egymásnak ellentmondó, összebékíthetetlen értékrendszerek következményeiként értelmezik az etnopolitikai konfliktusokat, addig a modernizációs és a gazdasági rivalizálás elméletei a viszálykodó felek által egyaránt létfontosságúnak ítélt, többnyire ugyanazon erőforrások és opportunitások kizárólagos uralásáért folytatott küzdelemre kísérelik meg visszavezetni a fogalmat. S ha a pluralisták a rivalizáló csoportok önmaguk elszigetelését célzó erőfeszítéseire és az ebből fakadó veszélyekre próbálják helyezni a hangsúlyt, a modernisták és a gazdasági rivalizálás elméletének hívei a gyakori kontaktusokat feltételező versengés tényében látják inkább a probléma gyökereit. Az utóbbiak kidomborítják az elitek szerepét a konfliktusok előkészítésében illetve kiobbantásában, az előbbiek ezzel szemben nem tulajdonítanak különösebb szerepet az eliteknek, különösképpen nem, ha azokat hasonló aspirációk és törekvések jellemzik a rivalizáló felek mindenikének az esetében. A modernizációs és a gazdasági versenyés elméletei adósok maradnak továbbá annak magyarázatával, hogy miért követik a széles tömegek a kizárólag szűk csoportérdekeket szem előtt tartó, ezeknek megfelelően viselkedő eliteket.

A számba vett elméletek kritikai elemzése alapján Horowitz arra a következtetésre jut, hogy a fölfedett hiányosságok és következtelenségek fontos kiindulópontul szolgálhatnak az etnopolitikai konfliktus átfogó és kimerítő magyarázatát célként követő elmélet számára. Egy ilyen ambíciókat tápláló elméletnek kauzális kapcsolatot kell kimutatnia mindenekelőtt a tömegek és az elitek érdekei között, a közösségi félelmek és egyéb szociálpszichológiai jelenségek szerepére kell fényt derítenie, a szimbólumok rivalizálásának és befo-

39 | *I. m.*, 134-135.

40 | *I. m.*, 137.

lyásövezeteiknek a funkcióit kell explicitté tennie az etnikai konfliktusok kialakulásában és azok lefolyásában.⁴¹

A módszer azonban, amelyet Horowitz egy hasonló igényekkel fellépő munka – az *Ethnic Groups in Conflict* – összefüggésében a maga számára választott, sokkal inkább analitikus, mintsem hogy a szintézis igényére jogot formálhatna. A több mint 150, rendhagyó alapossággal tanulmányozott eset, amely Afrika, Ázsia és a Karib-tenger különböző térségeiben élő, etnopolitikai konfliktusok szereplőiként számon tartott közösségek összefüggésében vizsgálja az etnikai identifikáció és csoportkohézió – az etnokulturális közösséghez való tartozás jelentőségének – különböző alakzatait és következményeit, már-már áttekinthetetlen mennyiségű információt, részletet tartalmaz: a szerző aprólékosan elemzi a közösségi identitás kialakulásának történeti indítékait, a szimbolikus terek körülhatárolódásának a finom dinamikáját, az etnokulturális különbségek – a „nemzeti elkülönöttség” (Eöt-vös) – hasznát és funkcióit, a szomszédos közösségek hajlamát arra, hogy helyzetüket mindegyre összehasonlítsák a körülöttük élőkével, és hosszan ecseteli ennek a közösséglelektani mechanizmusnak a konfliktusok előkészítésében játszott szerepét. Elmélyülten elemzi a szecessziós mozgalmak logikáját és kimutatja, hogy azok legtöbbször a kitűzött céllal ellentétes „eredményekhez” szoktak vezetni; terjedelmes fejezetet szentel azoknak a pártrendszernek, amelyekben etnikai pártok is indulnak a választásokon, és vállalják a megmérettetést; nagyszámú eset tanulságai alapján mérlegeli egyrészt az etnikai pártok által létrehozott koalíciók, másrészt azoknak a politikai alakulatoknak az esélyeit, amelyeket több etnikum képviselői hoznak létre; végigköveti az etnopolitikai konfliktusok militarizálódásának a leggyakoribb forgatókönyveit, és következtetéseket fogalmaz azzal kapcsolatban, hogy milyen következményei szoktak lenni a katonai beavatkozásoknak a fegyveres erőszak fázisáig eljutott etnikai konfliktusok esetén.

Egy lényegretörő, eligazító szintézis hiányában, amely összefoglalná az etnopolitikai konfliktusok jelenségkörének leggyakoribb, legjellegzetesebb alakzatait, be kell érünk ennyivel Donald L. Horowitz álláspontját illetően: a fölöttébb tanulságos mű további részleteinek ismertetése meghaladná ennek a munkának a kereteit. A későbbiek során azonban többször vissza fogunk térni az *Ethnic Groups in Conflict* egyik vagy másik vonatkozásához, megpróbálván minél több információt hasznosítani az improzans kazuisztikából, amelyet ez a mű bocsát a kutatók rendelkezésére.

2.2. A Gurr–Harff-modell

A Gurr felmérés adatai alapján Gurr és Harff a konfliktusokban aktív, közösségi céljaik érdekében mobilizált etnokulturális közösségek négy típusát különbözteti meg: etnonacionalista közösségeket, bennszülött népet, etnikai vagy kulturális közösségek nevében fellépő eliteket és az etnosztályokat.

Az *etnonacionalista* közösségek (*etnonationalists*) viszonylag nagy lélekszámú, rendszerint regionális etnikai csoportok, amelyek valamely más kultúrájú állam keretei között élnek. Politikai mozgalmukat a nagyobb fokú autonómia kivívásának, vagy a független államiság elérésének a reménye élte-ti. Ezeket az igényeket rendszerint az támasztja alá, hogy valamikor korábban a történelem során maguk is államalkotó nép voltak, vagy legalábbis széles körű autonómiát élveztek valamilyen lazább szövetű államszerkezeten belül. Egyes esetekben a közösségek – mint a korzikaiak vagy a bretonok – évszázadokkal ezelőtt elveszítették ugyan autonóm státusukat, de az autonomista hagyomány töretlenül él tovább köreikben, és napjainkig képes modern politikai mozgalmakat motiválni.

A Gurr-felmérés 80 olyan csoportot azonosított, amely 1940 és 1990 között valamikor politikai autonómia kivívását célzó mozgalmat támogatott. A második világháború befejeztét követően ezek közül 30 közösség van/volt elhúzódó etnikai konfliktus résztvevőjeként számon tartva. A konfliktusok többségükben függetlenségi vagy irredenta mozgalmak, és az esetek felében legalább nemzetközileg elismert határokat veszélyeztetnek.

A legtöbb etnonacionalista mozgalom a harmadik világ országaiban lelhető fel (kurdok, tibetiek, szudániak, palesztinok stb.), de a fejlett Nyugat országaiban sem ismeretlen a jelenség a skótoknak, baszkoknak, québecieknek és másoknak köszönhetően. Egyes esetekben a függetlenségre aspiráló csoport (például az osszéték) lélekszáma oly csekély, hogy jellemzésükre a *mikronacionalizmus* fogalmat szokták használni, bár a szuverenitásnak nincs lélekszámban kifejezhető alsó határa: 1990-ben az ENSZ tagállamok közül tizenöt esetében volt egymillió fő alatt – és kétszázötvenezer fölött – a népesség.⁴²

A *bennszülött népek* (*indigenous peoples*) kategóriája a meghódított vagy gyarmatosított területek őshonos lakosságát jelöli, amelynek tagjai rendszerint földművelésből, állattartásból vagy vadászatból éltek, sajátos kultúrájú, hagyományos keretek között. Modern értelemben vett azonosságtudatuk a hosszú időig nem volt, következésképpen ezzel összefüggő felszabadító mozgalmak sem jöhettek létre: leigázóik, elnyomóik ellen évszázadokon át csak összehangolatlan lázadások formájában vették fel a harcot, illetve lakatlan vidékekre vándorolva próbálták sajátos életformájukat és kultúrájukat védelmezni. A bennszülött népek jogharca formálisan a Népszövetség létrejötte (1919) után kezdődött, amikor néhány észak-amerikai indián törzs és az új zélandi *maorik* próbálták nemzetközi instanciák bevonásával érvényesíteni a jogaikat. Követeléseik hagyományos életterük, földjeik, a sajátos életmód szempontjából nélkülözhetetlen természeti kincseik védelmére összpontosulnak, és általában az autonómia valamilyen – rendszerint regionális – formájának a kivívását célozzák.⁴³

42 | A világ legismertebb autonóm közösségeinek a státusát rendező dokumentumok gyűjteményét adta közre Hurst Hannum: *Documents on Autonomy and Minority Rights*. Dordrecht–Boston–London, Martinus Nijhoff Publishers, 1993.

43 | 1950 előtt csak a maoriknak, a miskito indiánoknak Nicaragua területén, valamint a panamai kuna indiánoknak sikerült ideig-óráig autonómiát kivívniuk. A nicaraguai példát illetően lásd: *I. m.*, 381-400.

1975-ben megalakult a Bennszülött Népek Világtanácsa (*The World Council of Indigenous People*), amely befolyásos nemzetközi nemkormányzati szervként új lendületet adott az őshonos népek jogharcának. Legfőbb törekvése a Bennszülött Népek Egyetemes Nyilatkozatának a nemzetközi jog hivatalos dokumentumaként való elfogadtatása.⁴⁴

Az *etnikai vagy kulturális közösségek nevében fellépő elitek (communal contenders)* célja nem az autonómia vagy függetlenség, hanem a létező államkeretek között a hatalomból való részesedés. Olyan soknemzetiségű államokban találkozhatni velük mint Libanon, Pakisztán, Malajzia, Srí Lanka, Szudán, Libéria, Szomália, amelyekben több etnopolitikai csoport verseng a hatalomért. Az ilyen államokban a hatalom rendszerint egy fölöttébb törekény kormánykoalíció kezében van, amelyben az egyes csoportok vezetői vagy képviselői vesznek részt. A koalíciót általában valamelyik kítüntetett helyzetben levő etnikum dominanciája jellemzi, és a kormányzat sorsa azon szokott múlni rendszerint, hogy ez a csoport mennyire körültekintően tud sáfárkodni a hatalommegosztás eszközeivel, hogy kellő találékonysággal tudja-e változtatni a koncessziók, kooptálások és a represszió módszereit. Ha valamelyik etnikum képviselői úgy találják, hogy érdekeik nem érvényesülnek várakozásaiknak megfelelően, előfordulhat, hogy feladják a hatalommegosztáshoz fűzött reményeiket, és az autonómia kivívása érdekében veszik föl a harcot, amint az Nigériában történt például, 1967-ben. A multietnikus koalíciók válsága az elmúlt két-három évtized során nemegyszer széles körű polgárháborúkká vagy szecessziós háborúkká fajult – Libanonban, Srí Lankán, Szudánban, Libériában, Szomáliában például.⁴⁵

E példákból kiindulva Gurr és Harff arra hívják föl a figyelmet, hogy az etnikai vagy kulturális közösségek nevében fellépő képviselői csoportok és az etnonacionalisták között nem olyan éles a választóvonal, amint az első látásra tűnik: az is elő szokott fordulni, hogy valamely etnopolitikai csoport vezetői elhúzódnak és eredménytelen szecessziós harc után hatalommegosztásos megoldásokban válnak érdekeltté, és tárgyalásokat kezdeményezzenek ennek létrehozása érdekében. Ez az alternatíva – véli a szerzőpáros – „a nagyobb lélekszámú etnopolitikai kisebbségek érdekérvényesítésének az egyik legígéretesebb hosszútávú stratégiáját jelöli ki: arról kell meggyőzni a közösségek képviselőit, hogy az érdekeiknek leginkább megfelelő megoldás részt vállalni a kormányzó elittel megosztott közös hatalomban. Másik lehetőség, amely a hatalommegosztással kombinálva is alkalmazható, területi autonómiák biztosítása a közösségek számára föderális politikai struktúrák keretei között”.⁴⁶

Az *etno-osztályok (ethnoclasses)* olyan társadalmi réteggé szerveződött etnokulturális csoportok, amelyeknek a társadalomban betöltött – többnyire

44 | Az ENSz-nek a diszkrimináció megelőzésében és a kisebbség-védelemben illetékes albizottsága 1981-ben munkacsoportot hozott létre, amely kidolgozta és 1992-ben elfogadta a bennszülött népek jogairól szóló nyilatkozat-tervezetét. Vö: *I. m.*: 102-115.

45 | Lásd erről: Jacob Bercovitch–Richard Jackson: *International Conflict. A Chronological Encyclopedia of Conflicts and Their Management 1945–1995*. Washington D.C., Congressional Quarterly Inc., 1997, 91 és 157-158 (Libanon), 50 és 207-208 (Srí Lanka), 210-211 (Szudán), 244-245 (Libéria), valamint 34, 41, 234 (Szomália).

46 | Gurr–Harff: *I. m.*, 23.

gazdasági vonatkozású és generációról generációra hagyományozódó – szerepük kölcsönöz osztály-jelleget.

A fejlett országokban fellelhető etno-osztályok az egykori rabszolgák vagy az alacsonyabb rangú munkák elvégzésére befogadott imigránsok leszármazottai, mint például a feketék Észak-Amerikában és Nagy-Britanniában, a törökök Németországban vagy a koreaiak Japánban. Noha a társadalmi mobilitás és az integrációs erőfeszítések ez idő szerint többnyire kikezdték az „osztály-különbségek” merev határait (Japán kivételével), az etno-osztályok tagjai még mindig kimutathatóan alulreprezentáltak a gazdasági-társadalmi hierarchia magasabb rétegeiben.

A harmadik világ országaiban előforduló etno-osztályok eredete is imigrációra vezethető vissza, de esetükben gyakrabban fordul elő, hogy gazdaságilag előnyös helyzetben levő kereskedő vagy szakértői réteget képeznek a befogadó társadalomban, amely réteg politikai diszkriminációnak van ellenben kitéve.

A Gurr-féle felmérés adatai szerint mintegy ötven politikailag aktív etno-osztályról tudhatni manapság a világban, a legismertebbek ezek közül a kínaiak Dél-Ázsia országaiban valamint a palesztinok a Közép-Keleten és Amerikában. A világ elmaradott térségeinek gazdasági leszakadása folytán számuk növekedőben van azonban, a jelenség következképpen egyre nagyobb figyelmet követel a kulturális különbözőségek kezelésére szakosodott szakértők részéről.⁴⁷

Az etno-osztályok jogharca rendszerint hátrányos helyzetük kiküszöbölésére irányul. Gazdasági esélyegyenlőségért, politikai jogokért, egyenlő színvonalú szolgáltatásokért szállnak síkra általában, ritkább esetekben kulturális sajátosságaik, hagyományaik megőrzését is biztosítani szeretnék. Általában nem jellemző rájuk a regionalitás, kisebb közösségeik szétszórtan élnek a befogadó állam területén. Ezzel függ össze minden bizonnyal, hogy az etno-osztályok képviselői szinte soha nem használják az etnonacionalista nyelvezetet: követeléseik kimerülnek az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód fogalmaiban.

Az etno-osztály fogalma magába foglal két sajátos kisebbség-kategóriát, amely különös kihívást jelent az elmélet számára. Az egyik a *külsőségek alapján megkülönböztethető kisebbségek* (*visible minorities*) fogalma, a másik a *domináns kisebbség* (*dominant minorities*) kategóriája. A külsőségek alapján megkülönböztethető kisebbségeket az jellemzi, hogy bőrszínük, viseletük vagy szokásaik alapján elütnek környezetüktől. Az utóbbi évek migrációs folyamatainak eredményeként számuk növekvőben van, és ez számottevően hozzájárul az idegengyűlölő mozgalmak és ideológiák aggasztó terjedéséhez. A domináns kisebbségek a gyarmati rendszer örökségeként vannak jelen néhány harmadik világbeli országban. Történeti okokra visszavezethetően privilégiumokkal rendelkeznek, és az államhatalom birtokosaiként nyomják el a más kultúrájú-etnikumú többséget. Ilyen volt a dél-afrikai apartheid rendszer, de a tutszi uralom Burundiban a hutuk fölött vagy Saddam Hussein szunnita

47 | A már idézett Rainer Bauböck egyike azon szerzőknek, akiket módszeresen foglalkoztat ez a kérdés. Lásd például: *Transnational Citizenship. Membership and Rights in International Migration*. Brookfield, Edward Elgar, 1994.

kisebbségi klikkjének az uralma Irakban is klasszikus példái ennek a sajátos többség-kisebbség viszonynak.

Gurr és Harff megemlítik, de nem kezelik külön kategóriaként a *politikailag aktív vallási kisebbségeket* (*politically active religious minorities*). Értelmezésük szerint a felekezeti különbségek csak másodlagos szerepet szoktak játszani az etnokulturális konfliktusokban. A Gurr-felmérés a 268 megvizsgált eset között gyakorlatilag egyet sem talált, amelynek kiváltó oka kizárólag és egyértelműen vallási nézeteltérésekre lett volna visszavezethető. A palesztin-izraeli viszály és az észak-ír konfliktus okai is összetettebbek annál, hogy pusztán vallási ellentétekre lennének leegyszerűsíthetők. A sokat emlegetett iszlám-fundamentalizmussal kapcsolatban pedig arra hívják föl a figyelmet, hogy a legtöbb konfliktus eleddig egyazon etnikumú csoportok között robbant ki – Jordániában, Egyiptomban vagy Algériában – a hagyományos iszlám hívők és a szekularizált kormányerők között. Kivételként csak Szudánt lehet talán említeni, ahol az etnikai törésvonal és a vallási fundamentalizmust a szekularizált értékrendtől elválasztó határ egybeesik.

Az elméleti modell, amelyet a Gurr–Harff szerzőpáros a etnokulturális konfliktusok okainak és természetének a magyarázatára próbálnak meg föllátni, arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért és hogyan mobilizálódnak – válnak politikailag aktívvá – az etnokulturális csoportok, és hogyan jutnak el a fölöttük hatalmat gyakorló kormányzatokkal való nyílt konfliktus vállalásáig.

A módszert illetően azon az állásponton vannak, hogy az elméletnek minél több regionális szakértő és a történelem által fölhalmozott tapasztalatokra kell alapoznia, de nem követheti célként az egyes konfliktusok partikularitásainak a magyarázatát, kiváltó okainak az értelmezését. Céljaik szempontjából azt az elméleti modellt tartják a legelfogadhatóbbnak, amely viszonylag kevés hipotézis alapján minél nagyobb számú empirikus adatot képes értelmezni, vagyis amely alkalmas az etnokulturális konfliktusok kirobbanásához vezető folyamat természetét minél több konkrét helyzetre érvényes módon felfedni.

Módszertani, de elvi okoból is fontos továbbá, hogy Gurr és Harff az etnikai konfliktusok értelmezésében sem a *primordiális*, sem az *instrumentális* megközelítéseket nem tartják külön-külön célravezetőknak.

A primordialisitás elmélete szerint az etnokulturális lojalítások fokozatos erodálódását jósoló modernizációs teóriák előrejelzései azért nem váltak be, mert a közösségek etnikai, kulturális vagy vallási identitásának igen mélyre nyúló történelmi – sőt: genetikai – gyökerei vannak, amelyek a modernizáció kihívásaira ellenkező módon reagáltak, mint ahogy várható volt, és pedig hagyományaik, kulturális sajátosságaik védelme érdekében történő mobilizációval.⁴⁸

Az instrumentalizmus jelenségmagyarázata ezzel szemben úgy tartja, hogy a közösségek érdekei elsősorban gazdaságiak és politikaiak, a kulturális identitás pedig csupán eszköz és ürügy a mobilizációra, amelynek tulajdon-

48 | A primordialisitás elméletének fontosabb képviselői Harold Isaacs: *Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change*. New York, Harper and Row, 1975; Pierre L. van den Berghe: *The Ethnic Phenomenon*. New York, Elsevier, 1981; Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. New York, Basil Blackwell, 1986; Robert D. Kaplan: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York, St. Martin's Press, 1993; Walker Connor: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton, Princeton University Press, 1994.

képpen célja a közösség helyzetének a javítása.⁴⁹ E cél érdekében „politikai vállalkozók” (*political entrepreneurs*) kapitalizálják és használják ki rendszerint az etnokulturális különbségekben rejlő feszültségeket.⁵⁰

Gurr és Harff maguk is úgy gondolják, hogy a primordialitás és az instrumentalizmus álláspontjai nem összebékíthetetlenek.⁵¹ Ellenkezőleg: az etnopolitikai konfliktus kirobbanásának az esélye annál nagyobb, minél inkább az erős identitástudat és a hátrányos gazdasági-politikai helyzet egyidejű jelenlétéről lehet beszélni. Ezek a körülmények ráadásul egymást fölerősítve szoktak visszahatni: ha különböző etnokulturális csoportok ugyanazon szűkreszabott gazdasági tartalékok és erőforrások felett kénytelenek osztozkodni, az etnikai hovatartozás kérdése egyre súlyosabban esik a latba; másrészt, ha e versengés során az egyik közösség eredményesebb, mint a másik (vagy a többi), akkor előbb-utóbb megjelennek a kollektív megbélyegzés és a bűnbakk-állítás diskurzusai, majd ideológiái, amelyekről egyenes – és rendszerint rövid – út vezet a konfliktusig. Ezzel az álláspontjukkal, ha nem is oldják föl teljességgel azokat az elletmondásokat, amelyeket Horowitz a modernizációs, a kulturális pluralizmusra alapozott, valamint a gazdasági versengés elméleteivel kapcsolatosan jelzett, sem az azok között rejlő feszültségeket, Gurr és Harff lényegesen árnyaltabb képet kínálnak a jelenség belső dinamikájáról.

De mi váltja ki végül is az etnokulturális közösségek mobilizációját? Melyek azok a tényezők, amelyek szerephez jutnak a konfliktusok kirobbantásában és amelyek meghatározzák azok természetét? – teszi föl a kérdést a szerzőpáros.

Az általuk javasolt elméleti modell hét tényezőt – változót – azonosít, amely megítélésük szerint megbízható indikátora az etnikai mobilizációnak. Ezek a következők: a diszkrimináció foka illetve mértéke, a csoport-identitás erőssége, a közösség és annak vezetői közötti kapcsolat, a csoport tagjai közötti szolidaritás, a politikai környezet, a kormányzat által alkalmazott erőszak, a külső támogatás és a helyzet szereplőinek a nemzetközi megítélése. Vegyük sorra őket.⁵²

49 | Az instrumentalizmus álláspontját képviselik többek között a következő munkák: Nathan Glazer–Daniel P. Moynihan: *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge, Harvard University Press, 1975; Stephen Steinberg: *The Ethnic Myth: Race, Ethnicity and Class in America*. New York, Atheneum, 1981; Paul Brass (ed.): *Ethnic Groups and the State*, London, Croom–Helm, 1985.

50 | A primordialitás és az instrumentális megközelítés közötti elvi-módszertani különbségtételt Donald L. Horowitz is fontosnak tartja idézett munkájában. A kérdéssel kapcsolatosan mindazonáltal arra az álláspontra helyezkedik, hogy azok a magyarázatok, amelyek a módszertani különbségtétel egyik vagy másik oldalát egyedül érvényesként tüntetik ki, eljártsszák arra vonatkozó esélyeiket, hogy az etnikai konfliktusok jelenségkörét teljes összetettségében megragadják. „Egy ilyen véres jelenséget nem lehet vértelen elméletekkel leírni” – foglalja össze Horowitz a kérdésnek ezen vonatkozásával kapcsolatos konklúzióját. Vö.: *I. m.*, 139-140.

51 | E véleményük alapján Gurr és Harff a *konstruktivisták* táborába sorolhatók, azok közé tehát, akik a primordialisták és az instrumentalisták közötti ellentétek kibékítésén fáradoznak. A konstruktivizmus az etnicitás jelenségének a társadalmi eredetére helyezi a hangsúlyt, és jelentősebb képviselői között Benedict Andersont (*Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of nationalism*. London, Verso, 1983), Virginia R. Dominquezt (*People as Subject, People as Object: Selfhood and Peoplehood in Contemporary Israel*. Madison, University of Wisconsin Press, 1989) és Brubakert (*I. m.*) tartják számon.

1. Diszkrimináció

Intézményesített gazdasági és politikai esélyegyenlőtlenség, amelyet valamely etnikulturális csoport tagjainak kell elviselniük a más etnikumúakhoz képest.

A *gazdasági diszkrimináció* jelenlétére olyan intézkedésekből lehet következtetni, amelyek korlátozzák a csoport tagjainak a gazdasági tevékenységét vagy szerepvállalását, illetve az életszínvonal mutatóiból, a gyermekhalandóság arányából, a beiskolázási mutatókból főként a felsőoktatásban, vagy a szakértői és vezető gazdasági tisztségekben való alulreprezentáltságból.

A *politikai diszkrimináció* mutatói: olyan intézkedések, amelyek korlátozzák a politikai szerepvállalást a csoport tagjai számára, a választásokon való alacsony részvétel más etnikumokhoz képest, az arányos képviselőnél alacsonyabb jelenlét a köztisztviselők, a rendőrség és a hadsereg tisztségviselőinek a soraiban.

2. Csoport-identitás

A modell szempontjából az etnikulturális közösség identitás-tudatának az erőssége bír jelentőséggel. A szerzők hipotézise szerint egy csoport azonosságtudata annal erősebb, minél több közös jegy áll rendelkezésre a csoport tagjainak a jellemzéséhez. Az identitástudat fokozatainak a mutatói következőképpen a közösen használt nyelv, a vallás, külsőleg megnyilvánuló faji jegyek, legalább száz évre visszanyúló közös történelem és sajátos kultúra, amely a társas lét rítusait valamint a jogi szokásokat előíró, a mindennapokat meghatározó módon átszövő hagyomány formájában érhető tetten.

3. A közösség és a vezetők viszonya, összetartás a közösségen belül

A közösségen belüli kohéziót nagymértékben befolyásolja a vezető vagy a vezetők egyénisége és viszonyuk a közösség egészéhez. Ha egyszerre több – önjelölt – vezető rivalizál egymással, a közösséget egészében a kohézió alacsony foka fogja jellemezni. Az erőskezű vezetők általában alkalmasabbak olyan közhangulat kialakítására, amelyben a közösség tagjai hajlandóak lesznek egyéni érdekeiket a közösség érdekeinek alárendelni. Az ilyen típusú, autoriter vezéregyéniségek sokkal eredményesebben képesek mobilizálni közösségeiket, mint demokratikusabb beállítottságú riváisaik, akik az egyéni jogokat részesítik előnyben, és elutasítják azt az igényt, hogy a közösség rendelkezhesen a tagjaival, előírván számukra a követendő viselkedésmintákat.

A kohézió mértékét a közösségen belül annak alapján lehet megállapítani, hogy a közösség tagjai milyen jelentőséget tulajdonítanak a hagyományos vezetői szerepeknek, mennyire fogadják el ehhez képest az új, intézmé-

52 | A Gurr–Harff-féle kauzális modell voltaképpen maga is nagy mennyiségű empirikus adat elméleti általánosítására tesz kísérletet. Ilyenként a társadalomtudományok - azon belül a politikatudomány - keretében használatos empirikus analízis szokásos módszereivel él: a felsorolt fogalmak mindenikéhez egy-egy változót rendel hozzá, amelyeket 3-6, a közvetlen megfigyelés eszközével „mérhető” indikátor jellemez. Terjedelmi okok miatt nem áll módunkban ilyen részletekbe menően ismertetni a modellt. További részleteket illetően lásd: Gurr–Harff: *I. m.*, 87-92.

nyes úton létrehozott vezető-szerepeket, hány frakcióra oszlik a közösség, hány megnevezhető vezetője van, léteznek-e nyílt konfliktusok a csoporton belül, milyen a nyilvánosság szerkezete: hány újság és rádió-TV társaság áll a közösség tagjainak a rendelkezésére.

4. A politikai környezet

Az államforma, illetve a politikai közösség természete, amely magába foglalja az illető etnikulturális közösséget, nagymértékben behatárolja az etnikum várható reakcióit. A szerzők négy rezsim-típussal számolnak elméleteikben: az alkotmányos demokráciával, autoriter rendszerrel valamint szocialista és populista állam-típussal.

Az alkotmányos demokráciák esetében a politikai és állampolgári jogok garantálása, a végrehajtó hatalom effektív korlátozása és az alkotmányos úton szabályozott, hatékonyan működő többpártrendszer játszhat fontos szerepet az etnopolitikai konfliktusok alakulásában.

Az autokratikus államokban rendszerint a kormányzatok kezében összpontosul minden politikai hatalom, nincsenek engedélyezett politikai pártok, szűk korlátok közé szorulnak vissza az emberi és állampolgári jogok, a hatalmon többnyire egy szűk politikai elit osztozkodik – ezek azok az adottságok, amelyek nagy valószínűséggel befolyásolni fogják az esetleges etnikum- és kulturaközi konfliktusokat.

A szocialista államokra az egypártrendszer jellemző általában, amelyet az uralkodó elit a társadalom egészének a mobilizálására szeretné felhasználni, a politikai aktivitást és az állampolgári jogok érvényesülését ennek a kereite közé kívánja visszaszorítani és kontroll alatt tartani.

Populista államokként az átmenet országait jelölik meg a szerzők, ahol kevéssel korábban politikai megrázkódtatásokat – katonai puccsot, népfelkelést stb. – élt meg a társadalom, és ahol nem dőlt még el visszavonhatatlanul, hogy a politika eseményei a demokrácia vagy az autoriter kormányzási forma felé veszik az irányt. Itt a vezetők gyakori cserélődései, az általános kiszámíthatatlanság, a megannyi kiismerhetetlen politikai formáció által benépesített politikai mezőny fogja megszabni az etnikumok egymáshoz való viszonyát.

5. A kormányzat által alkalmazott erőszak

A népirtás (vagy etnikai tisztogatás) a legsúlyosabb formája a kormányzatok által alkalmazható erőszaknak. Kevésbé drasztikus változatai a más etnikumúak ellen irányuló erőszaknak a gyilkosságok, tortúra, kivégzések, jogerős ítélet nélkül való fogva tartás, erőszakos kitelepítések.

Az egyes államok politikai kultúrájuk függvényében folyamodnak az erőszak egyik vagy másik formájához. Autokratikus vagy szocialista államok nagyobb valószínűséggel alkalmaznak erőszakot politikai ellenfeleikkel szemben, mint a demokratikus kormányzatok, populista államokban pedig a kormány viselkedése kiszámíthatatlanul szélsőséges.

Az elméleti modell szempontjából a kormányzatok által alkalmazott erőszak következő mutatói bírnak jelentőséggel: a letartóztatások száma, erőszakos kitelepítések, széles körben alkalmazott tortúra és kivégzések, tömeggyilkosságok, etnikai tisztogatás.

6. Külső támogatottság

Etnokulturális csoportok gyakran kapnak külföldi támogatást, semleges országok, anyaországok, nemzetközi szervezetek vagy mozgalmak részéről.

A támogatás gyakori formái a szóbeli bátorítás és tanácsadás, pénzügyi segély, titkosügynökségi információk kiszivároztatása, számítógépek és menekültek befogadása, zsoldosok és katonai tanácsosok biztosítása, fegyverek és hadi anyagok folyósítása.

7. Nemzetközi megítélés

A nemzetközi államközösség a gazdasági mutatók alapján tulajdonít stratégiai jelentőséget egyik vagy másik államnak. Az etnopolitikai konfliktusok és az azokban szereplő csoportok nemzetközi megítélése nagyban függ attól, hogy milyen stratégiai besorolás alá esik az ország, amely keretében szolgál a lappangó vagy kirobbanó etnopolitikai konfliktusoknak. A nemzetközi közvélemény természetesen annál nagyobb figyelemmel fogja követni az események alakulását, minél több ritka, stratégiaileg fontos nyersanyaglelőhely található az illető ország területén, a nemzetközi valutapiac minél nagyobb része fölött gyakorol ellenőrzést, minél nagyobb az egy főre eső nemzeti jövedelem, minél több befolyásos nemzetközi gazdasági partnerrel rendelkezik, minél magasabbak a reál-gazdaság mutatói.⁵³

Az etnopolitikai konfliktusok Gurr–Harff-féle modellje e hét tényező időbeni alakulása és egymásra gyakorolt hatása alapján fogalmaz meg hipotéziseket a konfliktusok kirobbanásának valószínűségére és azok várható természetére vonatkozóan. Vizsgálódásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a diszkrimináció, amelynek az etnokulturális közösségek tagjai ki vannak téve, közvetlen kihatással van mind a közösségi identitástudatra, mind a csoporton belüli összetartás mértékére. Minél nagyobb a diszkrimináció, annál erősebb az identitástudat és annál fokozottabb a csoport-kohézió. Az identitástudat és a közösségi összetartás között közvetlen kapcsolatot is feltételeznek: e két tényező kölcsönösen szokta gerjeszteni egymást.

A környezet politikai kultúrája és a kormányzat által alkalmazott erőszak is kölcsönösen meghatározzák egymást. Minél kevésbé demokratikus egy rezsim, annál nagyobb valószínűséggel fog az erőszak különféle eszközeihez folyamodni, és viszont.

Negatív visszacsatolás-szerű hatást gyakorol ezzel szemben az ország nemzetközi megítélésének a mutatója a külső támogatások volumenére: minél jobb egy ország helyzete a nemzetközi államközösség által neki tulajdonított stratégiai jelentőség szempontjából, annál kevésbé valószínű, hogy a területén etnopolitikai konfliktusokba keveredett csoportokat sokan fogják külső támogatásban részesíteni.

53 | A már említett ugandai és egyenlítői guineai példák mellett ezt a hipotézist támasztja alá Samuel Clark: *International Competition and the Treatment of Minorities: Seventeenth-Century Cases and General Proposition* (in: *American Journal of Sociology*. Vol. 103, No. 5, 1998 május, 1267-1309) című tanulmánya is. A számba vett és feldolgozott XVII. századi példák alapján Clark elméletet próbál felállítani arra vonatkozóan, hogy az etnokulturális konfliktusok alakulását hogyan befolyásolja a régió stratégiai jelentősége.

Az etnopolitikai konfliktusok kirobbanását és azok esetlegesen erőszakos természetét következésképpen az erős identitástudat, a külföldi támogatás, az ország politikai kultúrája, a kormányzat által alkalmazott erőszak és az ország nemzetközi megítélése befolyásolja közvetlenül. Amíg az identitástudat erőssége valamint a külföldi támogatás volumene és természete rendszerint egyenes arányú viszonyban van a konfliktus kirobbanásának valószínűségével és az alkalmazott erőszak mértékével, addig a politikai kultúra, a kormányzat által alkalmazott erőszak és a nemzetközi megítélés a konfliktusok fölfakadásának és elfajulásának nemcsak a gerjesztői, hanem mérsékelő tényezői is lehetnek esetenként.

Gurr és Harff a következőképpen foglalják össze az általuk javasolt modell lényegét: „... azok a közösségek, amelyek tagjait szoros etnikai kötődések kapcsolják egymáshoz, és amelyek gazdasági szempontból alacsony nemzetközi státusú, autokratikus államokban élnek, olyanokban, amelyek diszkriminációval sújtják etnikai kisebbségeiket és időnként erőszakot is alkalmaznak ellenük, nagy valószínűséggel fognak szembefordulni elnyomóikkal. A konfliktus valószínűsége akkor a legnagyobb, ha a közösségnek hagyományos (autokratikus) vezetői vannak, akik nemzetközi szervezetek és más tényezők széles körű támogatását élvezik.”⁵⁴

Egy újabb keletű tanulmányában Ted R. Gurr tovább árnyalja az ismertetett modellt. Valamely etnokulturális közösség politikai mobilizációjának okait ezúttal három kategóriába sorolja. Ezek a következők: a közösség belső jellemzőinek és más közösségekhez fűződő viszonyának az ismérvei (1), a politikai környezet, amely magába foglalja az illető közösséget (2) és a nemzetközi politika kontextusa (3). Mindhárom szinten az etnokulturális közösség sérelmeinek különböző összetevői azonosíthatóak, amelyek meghatározzák a közösség mobilizációjának a mértékét, és befolyásolják azokat a stratégiákat, amelyeket a közösség tagjai a tiltakozás, az ellenállás vagy a lázadás során fognak alkalmazni.

A közösség hátrányos helyzetének a kollektív tudatát például az autonómia elvesztése vagy az államisággal összefüggő egyéb negatív tapasztalatok, az egyenlőtlen gazdasági fejlődés a csoport számára jelentőséggel bíró régiókban vagy a versengés más formái, illetve diszkriminatív intézkedések és a hatósági önkény fogja meghatározó módon befolyásolni.

A közösségi indentitást mint változót, a közösség hátrányos helyzetét tükröző kollektív tudat intenzitása, az etnokulturális különbségek és távolságok mértéke, valamint a közelmúltban a felek között lezajlott konfliktusok súlyossága és azoknak a közösségi emlékezet által számon tarott következményei fogják főként meghatározni.

A mobilizáció mértéke pedig végső soron a közösség hátrányos helyzetét tükröző kollektív tudat intenzitásával, a közösségi azonosságtudat intenzitásával, a csoportkohézióval és a vezetők együttműködési készségével lesz egyenes arányban, és fordított arányban fog állni a hatóságok által alkalmazott represszió mértékével. A belpolitika jellemzői, más konfliktus-gócok je-

lenléte a térségben, valamint a külső támogatás különböző formái további tényezők lehetnek egy közösség etnopolitikai mobilizációjában.

Gurr szerint a *békés ellenállás stratégiáit* a demokratikus berendezkedés intézményei, a szükségletet nem ismerő, konszolidált állam, valamint a kiegyensúlyozott, békés együttélés hagyományai fogják bátorítani. Az autoriter hatalom, a gazdasági alulfejlettség, az elnyomó, repressziókat sűrűn alkalmazó állam hagyományai ezzel szemben az *erőszakos ellenállási stratégiák* terjedésének fognak kedvezni.

A nemzetközi politika tényezői közül Gurr a következőket említi olyanokként, amelyek közvetlen befolyással lehetnek az etnopolitikai konfliktusok kialakulására: a *nemzetközi aktivizmus* különböző formáit, civiltársadalmi mozgalmakat, amelyek a kisebbségi jogok és az etnikai közösségek emancipációjának a támogatását követik célként, és amelyek mind a mobilizáció, mind az ellenállás konkrét alakzatainak a létrehívásában szerephez juthatnak; a *külső katonai beavatkozást* és segítséget, amely akár a hatalom, akár a mobilizált kisebbség pártját fogja, általában az erőszakos ellenállási formák megjelenését és a konfliktus elhúzódását eredményezi; valamint a *diplomácia* eszközeivel élő, a rivalizáló felek mindenikére való nyomásgyakorlást, amely a viszály fokozatos felszámolását és a felek kölcsönös elfogadására alapozott, hosszútávú békés berendezkedését készíti elő.⁵⁵

Az elméleti modell két változata, amelyeket Gurr (és Harff) az etnopolitikai mobilizáció fontosabb okaira és a mobilizáció által fölfakasztott konfliktusok természetére vonatkozóan kidolgozott, kidomborítja azokat a nehézségeket és a vizsgált jelenség komplexitásának azt a mértékét, amellyel mindenkinek számolnia kell, aki az etnikai konfliktusok kialakulásának a körülményeire és azok belső dinamikájára szeretne fényt deríteni. Azok az elméletek, amelyek egyetlen kardinálisnak vélt tényezőre próbálják helyezni a hangsúlyt, illetve egyetlen kitéüntetett változóra szeretnék leszűkíteni a vizsgálat körét, adósok maradnak – amint arra Horowitz is fölhívta a figyelmet – a jelenség kimerítő magyarázatával, és gyakran nem tesznek egyebet, mint a konfliktusban részt vevő felek valamelyikének az álláspontját visszhangozzák. Hasonló esetekben a konfliktus egyik vagy másik elemének a látszólagos primordialitása – a kulturális különbségek vagy a múltból örökölt ellentétek például – nem magyarázza meg kielégítően az atrocitások szükségszerűségét, anélkül inkább képes leleplezni ezzel szemben azokat a stratégiákat, amelyekhez a magát hátrányos helyzetűnek vagy léteben veszélyeztetettnak érzett közösség vezetői folyamodnak a közösség tagjainak a mobilizálása érdekében.

55 | T. R. Gurr: Minorities, Nationalism, and Ethnopolitical Conflict. In: Ch. A. Crocker–F. O. Hampson–P. Aall (szerk.): *I. m.*, 63–73.

2.3. A Lake–Rothchild-modell

Az a gondolat, hogy az etnikai konfliktusok jelenségének a kimerítő megértéséhez árnyalt és több szinten elvégzett elemzésre van szükség, fölbukkan David A. Lake és Donald Rothchild egy közelmúltban publikált, az etnopolitikai konfliktusok nemzetközi terjedéséről írott munkájában is.⁵⁶

A szerzőpáros véleménye szerint a közösségi jövő bizonytalan volta miatt érzett félelem, a kollektív biztonság vélt veszélyeztetettsége okán fölfakadó pszichózisok játsszák a leggyakrabban a központi szerepet a konfliktusok előidézésében: „a múlt tapasztalatai alapján megélt félelem a jövőtől”, ahogyan Vesna Pesic, a Belgrádi Egyetem tanára és a Milosevicss rezsim egyik neves ellenzéki személyisége fogalmazott egy ízben, akit Lake és Rothchild idéznek hivatkozott munkájukban.⁵⁷

A közösségi félelmek kétfélek lehetnek rendszerint, a rivalizáló közösségek közötti erőviszonyoktól függően. Azok az etnokulturális csoportok, amelyek nyilvánvaló számbeli kisebbségben élnek egy hegemónikus tendenciákkal jellemezhető állam keretei között, leginkább az asszimilációtól, a többség kultúrájának a minden partikularitást fölszámoló, eltüntetető dominanciájától tartanak. Ilyen esetekben, azok a konfliktusok, amelyek a kisebbségek ellenállására vezethetők vissza a többség asszimilációs törekvéseivel szemben, ritkán jutnak el az erőszak alkalmazásáig, tekintettel a többség nyilvánvaló számbeli fölényére, amely az ellenállásnak minden erőszakos megnyilvánulását eleve esélytelenségre ítéli. Más esetekben az együttélő közösségek fizikai létükben érezhetik magukat veszélyeztetve, illetve kilátástalannak ítélik a közösség fennmaradásának az esélyeit, különösképpen olyankor, amikor a rivalizáló közösségek aránya nagyjából megegyezik.⁵⁸

56 | D. A. Lake–D. Rothchild: Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict. In: D. A. Lake–D. Rothchild (ed.): *The International Spread of Ethnic Conflict. Fear, Diffusion and Escalation*. Princeton, New Jersey, Preinceton University Press, 1998, 3-33.

57 | *I. m.*, 7.

58 | A kulturális sajtószerűségek fölszámolódása, illetve az etnokulturális közösség lélekszámának a drasztikus, a kultúra megszüntét elővetítő csökkenése mint jelenség, Horowitzot is foglalkoztatta. A jelenséggel kapcsolatos tapasztalatai alapján szerzőnk arra a következtetésre jutott, hogy a közösségi jövő veszélyeztettségének a tudata radikalizálja rendszerint a közösség tagjait, és a mérsékelt, a megegyezés fontosságát hangsúlyozó vezetőket marginalizálva azokat hozza helyzeti előnybe, akik a cselekvésre szólítanak fel, „amíg még nem késő”. Horowitz a Fidzsi-szigetek, Pakisztán, Malajzia, India (Pandzsáb, Bihar és Assam tartományainak), Srí Lanka, Fülöp-szigetek, Kambodzsa, Ciprus, Észak-Írország protestánsainak, Belgium flamandjainak, Spanyolország baszkjainak és Kanada Québec tartományának eseteit hozza föl példaként. A Horowitz által regisztrált nyilatkozatokból, állásfoglalásokból idézek néhányat a probléma természetének illusztrálásaként. Egy pandzsábi szíkh vezető például a következőket mondta: „a szíkh közösség tagjainak egyenlőségben kell élniük, vagy bele kell nyugodniuk abba, hogy meg fognak szűnni mint közösség”. Egy India Bihar tartományában élő kisebbség képviselője a következőképpen fogalmazott: „Ha törzseink számára nem lesz biztosítva a jog az ősi földek használatát illetően, úgy fogunk eltűnni, mint az amerikai indiánok.” Egy ciprusi török: „Kevesebb mint ötven év múlva egyetlen törököt sem lehet majd találni ezen a szigeten.” Malajziában, 1967-ben, a nyelvi jogokért folytatott küzdelem közepette a maláj kö-

A jövő kilátástalanságával kapcsolatos közösségi félelmek akkor tarthatók számon különösképpen veszélyes konfliktus-potenciálként, amikor az állam nem képes, vagy – valamilyen okok folytán – nem hajlandó szavatolni a területén élő közösségek biztonságáért. Ilyen körülmények között a magát veszélyben érző közösség tagjai arra vannak kényszerítve, hogy mobilizálódjanak, és lépéseket tegyenek az önvédelem megszervezésének az irányába, ami hasonló reakciókat vált ki legtöbbször a rivalizáló közösség tagjainak a körében is. Az állam gyengesége, intézményeinek csorbult autoritása, vagy az erőszak és a repressziók gyakori alkalmazására korlátozódó látszat-autoritás olyan adottságok, amelyek nagyban elősegítik a feszültségek nyílt erőszakká való elfajulását.

Lake és Rothchild arra vonatkozó magyarázata, hogy milyen körülmények játszanak közre leggyakrabban az etnikai konfliktusok előidézésében, a kérdés két vonatkozását különbözteti meg: a *közösségek közötti* kapcsolatok alakításának stratégiáit, és a *közösségeken belüli* állapotok befolyásolására alkalmazott stratégiákat. Ami az első összetevőt illeti, a szerzőpáros három *stratégiai dilemmát* nevez meg, mint olyant, amely a feszültségek eszkalációját és az erőszak különböző formáinak a felszínre törését szokta eredményezni rendszerint: a kommunikációs kísérletek kudarcát, az ígéretekbe és vállalásokba vetett bizalom megrendülését, valamint a felek mindenikét egyenlő mértékben jellemző törekvést, hogy elsőként folyamodjanak az erőszak eszközeihez, amelyet a szakirodalom a biztonsági dilemma (*security dilemma*) fogalommal szokott megjelölni.⁵⁹ A mobilizált etnokulturális közösségeken belül „politikai vállalkozók” próbálják kihasználni a stratégiai dilemmák által feszültté tett helyzetet, fellépésükkel fokozván a közösségek közötti polarizációt és a mobilizáltság mértékét. Ezek a többnyire önjelölt közösségi vezetők sűrűn folyamodnak rendszerint nem racionális érvekhez-eszközökhöz, mint például a közelmúlt atrocitásainak emlékeihez, a történelemre vonatkozó mítoszokhoz, vagy a kollektív emlékezet néhány érzékeny pontjára tapintó, további tömeglélektani mechanizmusokhoz.

Az elemzés Lake-Rothchild által ilyenképpen megkülönböztetett két síkja, noha a leírásnak más és más eszközeit teszi szükségessé, nem próbál

zösség egyik képviselője a következőket nyilatkozta: „ha a malajok nem szervezik meg az ellenállást, a maláj faj tulajdon életterében fog elsüllyedni”. A kambodzsai khmerek egyik vezetője arról beszélt egy ízben, hogy a khmer népesség attól tart, hogy meg fog szűnni különálló népcsoportként létezni, akárcsak a Champa királyság népe, amelyet évszázadokkal ezelőtt nyomtalanul beolvasztottak a vietnámiak. Vö.: Horowitz: *I. m.*, 175-179.

59 A fogalmat a nemzetközi kapcsolatok elméletének realista irányzata konszokrálta, Kenneth Waltz és Robert Jervis műveiben (K. Waltz: *Theory of International Politics*. Massachusetts, Addison Wesley, 1979 valamint R. Jervis: *Cooperation under the Security Dilemma*. In: *World Politics*, Vol. 30, No. 2, 1978, 167-213). Az etnikai konfliktusok összefüggésében a szóbanforgó fogalmat Barry P. Posen alkalmazta első ízben, a lényegét pedig a következőképpen foglalta össze: „A biztonsági dilemmáról akkor beszélhetünk, ha mindaz, amit valaki annak érdekében tesz, hogy saját biztonságát növelje, végső soron olyan reakciókat vált ki, amelyek eredménye az áhított biztonság aláaknázása.” Vö.: B. P. Posen: *The Security Dilemma and Ethnic Conflict*. In: Michael E. Brown (szerk.): *Ethnic Conflict and International Security*. Princeton, Princeton University Press, 1993, 103-125.

egymástól független kauzális magyarázatokat megfogalmazni az etnopolitikai konfliktusok genézisére vonatkozóan. A szerzők figyelmét nem kerüli el, hogy a startégiai kölcsönhatásoknak az általuk megkülönböztetett két szintje a valóságban szorosan összefonódik – hiszen a közösségi vezetők cselekedeteik megtervezésekor egyaránt tekintettel vannak a csoporton belüli és a csoportközi viszonyok alakulására –, és éppen ez az összefonódás hozza létre leggyakrabban a kölcsönös fenyegetettség érzésének azt az ördögi körét, amely, ha egyszer kialakul, kiúttalanul belerántja a többkultúrjú társadalmakat az erőszak csapdjába.

A *kommunikációs kísérletek kudarcára* akkor szokott sor kerülni általában, amikor a rivalizáló közösségek megpróbálják föloldani azokat a különbségeket, amelyek politikai opcióik viszonylatában jellemzik őket. Noha ezek a különbségek rendszerint a csoportidentitás meghatározó elemei, mindazonáltal politikai alkudozások tárgyát képezhetik, és a velük kapcsolatosan kialakított kompromisszumok szerencsés esetben elodázhathják a konfliktusok kirobbanását. Az egyeztetések idején, a tárgyalások sikertelenségét elkerülendő, mindkét félnek érdekében áll hiteles információkkal szolgálni. A feszült helyzetekben azonban gyakran elő szokott fordulni, hogy a rivalizáló közösségek egyikének tagjai olyan információk birtokába jutnak, amelyek ellentmondanak a hivatalos úton közölt értesüléseknek, vagy más okok folytán kétségek merülhetnek fel a kapott információk szavahihetőségét illetően. A kölcsönös bizalmatlanságnak azt a légkörét, amely ilyen esetekben szokott kialakulni, a *kommunikációs kudarcaként* emlegeti a szakirodalom. Ha a kommunikációs kudarcok sorozatban követik egymást, a rivalizáló közösségek semmilyen egymásra vonatkozó értesülésnek nem szavazhatnak hitelt, ami rendszerint a konfliktus iminenciáját vetíti előre. Ha a konfrontáció már elkerülhetetlennek látszik, és a közösségek az arra való felkészüléssel vannak elfoglalva, érdekeik paradoxális módon azt követelik meg tőlük, hogy módszeresen félretájékoztassák egymást a jövőre vonatkozó terveiket illetően, annak érdekében, hogy stratégiai előnyökre tegyenek szert a szembenálló félhez képest.

A kommunikációs kudarcok által előidézett válsághelyzetekben hasznos lehet egy külső közvetítő közbenjárása. A többetnikumú társadalmakban ezt a szerepet gyakran vállalja magára az állam, amely – a felek alapos ismerőjeként – hatékonyan léphet fel az eredményes kommunikáció és a kooperatív etnikumközi kapcsolatok fenntartása érdekében. Számolni kell azonban azzal is, hogy a legjobb közvetítő is kudarcot vallhat, és éppen annak a félretájékoztatásnak válik az eszközévé, amelynek a megakadályozására lett volna hivatott. Azoknak az államoknak a teljesítménye, amelyeknek hasonló nehézségekkel kell megküzdeniük, attól fog függeni mindenekelőtt – az etnikumközi problémák összefüggésében fölmerülő kommunikációs kudarcok gyakoriságán és súlyosságán túlmenően –, hogy milyen mértékben sikerül megteremteniük a bizalom légkörét és megerősíteniük a biztonságérzetet a mobilizált kisebbség tagjaiban.

Az *ígéretnek és kölcsönös vállalásokba vetett bizalom megrendülése* olyan stratégiai dilemma, amely azáltal készíti elő a talajt az etnikai konfliktus számára, hogy értéküket vesztettként tünteti fel azokat a formális vagy informális szerződéseket és egyezményeket, amelyek a normalitás körülményei

között az együttélés többé-kevésbé mindkét fél számára elfogadható feltételeit rögzítik. Az etnikai szerződések különböző formákat ölthetnek, az alkotmányos berendezkedésektől az elitek közötti informális megegyezésekig. Célja mindahánynak az, hogy rögzítse az együttélés körülményei között érvényesnek tekintett jogokat és kötelezettségeket, az egyes csoportok erőforrásokhoz való hozzáféréseinek és a hatalomból való részesedésének a feltételeit, úgy, hogy egyik közösség se érezze kiszolgáltatva magát a másiknak, illetve kiszákmányolva a másik által.⁶⁰

Ha az etnikai erőviszonyok egyensúlya stabil marad, és a közösségek egymáshoz viszonyított helyzetében nem következik be semmilyen drámai eltolódás, az etnikai szerződések hosszú távon képesek biztosítani a stabilitást és elejét venni a feszültségek kiéleződésének, akkor is, ha az együttélő közösségek értékrendszerei és politikai preferenciái között igen nagy az eltérés. Az *ígéretkebe és kölcsönös vállalásokba vetett bizalom megrendülése* néven ismertté vált stratégiai dilemma aktivizálódására akkor szokott sor kerülni rendszerint, amikor az etnikai egyensúly valami miatt felborul. Ha valamely közösség úgy érzi, hogy befolyása csökkenőben van – a demográfiai mutatók negatív tendenciája folytán legtöbbször, vagy ritkábban, a közösségi erőforrások kimerülésére visszavezethetően, esetleg a vezetők hibái és a rossz szervezés miatt –, ennek rendszerint az szokott lenni a következménye, hogy az illető közösségnek az érvényben levő szerződésekbe vetett bizalma meginog. Hiába állítja a helyzeti előnyökre szert tett és fokozatosan dominánssá való közösség képviselője, hogy nem fog visszaélni előnyös helyzetével, a teret vesztő közösségnek nincs elégséges oka bizakodónak lenni, és a dolgok furcsa logikája szerint – a helyzet további romlását elkerülendő – a konfliktus fölfakasztása mellett dönthet. Annak valószínűsége, hogy a kisebbség ezt az utat választja, egyenes arányban van a rivalizáló felekre jellemző politikai preferenciák különbségének a mértékével, és fordított arányban áll az atrocitások várható következményeivel, azok fölbecsülhető költségeivel. Lake és Rothchild John Chipmant idézik ebben az összefüggésben, aki szerint „minden etnikai konfliktus visszavezethető valamilyen politikai berendezkedés kudarcára, amely a múltban eredményesen tudta megszervezni az etnikai követelések körül kialakult versenyt”.⁶¹

Az állam közbelépése ilyen esetekben is eredményes lehet, ha magára vállalja a szerződések betartatásának a szerepét. Amennyiben az állam fellépése nem hozza meg a várt eredményeket, vagy annak autoritása nem elegendő

60 | A hasonló funkciókat ellátó intézményes berendezkedések példáulként Lake–Rothchild a hatalom-megosztást, a speciális választási rendszereket, és a kisebbségek számára fenntartott vétőjogot említi, olyan módszerekként, amelyek azt hivatottak megelőzni, hogy egyetlen közösség érdekeit szolgáló kormányzat sajátítsa ki magának a hatalmat; a közösségi ellenőrzés jogának biztosítását olyan tulajdonok és erőforrások felett, amelyek nélkülözhetetlenek a közösség ilyenként való fennmaradásához; valamint az etnikai egyensúly biztosítását a hadsereg és a rendőrség soraiban, annak elejét veendő, hogy valamelyik fél az erőszakos szervek segítségével kezdeményezhesse a másik fél módszeres megsemmisítését. Vö.: Lake–Rothchild: *I. m.*, 14. A 3. fejezetben e módszerek némelyikére részletesebben is kitérünk.

61 | J. Chipman: *Managing the Politics of Parochialism*. In: Michael E. Brown (szerk.): *I. m.*, 239. Idézi: Lake–Rothchild: *I. m.*, 15.

dő ahhoz, hogy szavatolni tudja a viszálykodó felek biztonságát, nemzetközi közvetítők közbelépésére vagy békefenntartók beavatkozására lehet szükség.

A *biztonsági dilemma* fogalma – mint utaltunk rá az előbbieken – a nemzetközi kapcsolatok elméletében vált ismertté. A nemzetközi kapcsolatok elméletének uralkodó irányzatai az államok közösségét anarchikus rendszerként definiálják, amelyben minden résztvevőnek magának kell gondoskodnia tulajdon biztonságáról.⁶² Az, amit egy adott állam ennek érdekében foganatosít, könnyen azt eredményezheti, hogy valamelyik szomszédos állam az ellene irányuló fenyegetésként fogja értelmezni a történeteket, és kényszerítve érezheti magát következképpen, hogy a maga részéről hasonló intézkedésekkel válaszoljon. A kölcsönös bizalmatlanságnak az ekképpen kialakuló légköre a fegyverkezés és a katonai készülődés eszkalációját eredményezheti. A tulajdonképpeni stratégiai dilemma akkor jelentkezik, amikor a felek úgy érzik, hogy képtelenek megbízható információ birtokába jutni a másik fél szándékait illetően, és amikor bármi, amit az egyik szereplő saját biztonságának az érdekében foganatosít – sajátos paradoxon következtében –, hosszú távon aláássa tulajdon biztonságát.

Nem nehéz észrevenni, hogy a biztonsági dilemma és a közösségek közötti kapcsolatok alakulásának másik két stratégiai dilemmája – a kommunikáció kudarca és az egyezményekben vetett kölcsönös bizalom megingása – között szoros a kapcsolat. Legtöbbször nem az anarchikus állapotok okolhatók az etnikumközi viszonyok megromlásáért és az erőszak eszkalációjáért, hanem a kudarcba fúlt kommunikációs kísérletek és a békés berendezkedést lehetővé tevő egyezményekben vetett bizalom fokozatos elszivárgása. A dilemma következményei csak azáltal foghatók vissza, ha a viszálykodó közösségek képviselői létrehozzák az egyeztetés alkalmait és helyszíneit, és minden eszközt igénybe vesznek a közösségi félelmek fokozatos leépítésére. Ha ellenben az egyeztetés kudarcai sorozatosakká válnak és a biztonsági dilemma egyre nagyobb méreteket ölt, a rivalizáló közösségek sietni fognak elsőként folyamodni az erőszak eszközeihez. Megpróbálván elejét venni annak, hogy meglepetésszerű támadás áldozatává válják, mindenik rivalizáló közösség azon fog igyekezni, hogy elsőként támadjon, és azt követően előnyös helyzetben ülhesen le a tárgyalóasztal mellé. Ez a furcsa, csapdaszerű logika a legbékésebb közösségeket is az erőszak szakadékaiba képes taszítani, olyanokat, amelyek kizárólag a saját biztonságukkal vannak elfoglalva, és látszólag békés, megállapodott közösségeket is az agresszor szerepében képes feltüntetni a világ közvéleménye előtt.

Ha az előbbi két esetben a közvetítők közbeavatkozása, mint láttuk, járhat eredménnyel, a biztonsági dilemma súlyos változataiban a külső közvetítők esélyei igen csekélyek. Amennyiben a dilemma elmérgesedését nem lehet időben magakadályozni – a diplomácia eszközeinek az igénybevételével vagy a nemzetközi biztonsági szervezetek segítségével –, az államok nemzetközi közösségének nem áll más eszköz a rendelkezésére, mint békefenntartó csapatokat küldeni a válságövezetbe és nemzetközi szankciókat foganatosítani azzal a féllel szemben, amely elsőként alkalmazott fegyveres erőszakot.

62 | Lásd erről Kenneth Waltz: *I. m.*, valamint Alexander Wendt: *Anarchy is What States Make of It*. In: *International Organization*. No. 46, 1992.

Míg a csoportok közötti kapcsolatok viszonylatában jelentkező stratégiai dilemmák elsősorban az instabilitás azon formáinak a megjelenéséért okolhatóak, amelyekben az etnikai konfliktus nagy valószínűséggel fölfakadhat, a csoportokon belüli viszonyokat befolyásoló startégiák a közösség polarizálása miatt marasztalhatók el, olyanokként, amelyek súlyosbítják a csoportközi stratégiai dilemmák következményeit, és növelik a konfliktus valószínűségét. A katalizátor szerepét magukra vállaló aktorokat Lake és Rothchild két csoportra osztja: *etnikai aktivistákra* és *politikai vállalkozókra*. Befolyásukat rendszerint nem racionális elemek növelik, mint például a kollektív emlékezet, történelmi mítoszok, a modernizáció következményeitől való félelem stb.

Az *etnikai aktivisták* fellépése és tevékenysége azt célozza, hogy aktivizálja az etnikai identitás szunnyadó alakzatait, hogy a közösség minél több tagját rábírja identitásának nyilvános vállalására, és hogy minél markánsabban polarizálja az adott identitást. S noha az identitás jelentőségének illetően felértékelése az adott közösség egyedei számára akár hamis érdekek mögött való felsorakozással lehet egyenértékű, az etnikai aktivisták erőfeszítései rendszerint eléri céljukat, és sikerrel polarizálják legtöbbször a társadalmakat, amelyek etnikai törésvonalak mentén válnak megosztottakká, akkor is, ha ez nem volt eredendő jellegzetessége az illető politikai közösségeknek. Az etnikai aktivisták, noha paradoxonnak tűnhet, gyakran lépnek koalícióra a rivális közösség – rendszerint szélsőséges – képviselőivel.

Az etnikailag megosztott társadalmakban a *politikai vállalkozók* könnyebben tudják mozgósítani szavazóikat, ha politikai üzeneteikbe olyan utalásokat is belefoglalnak, amelyek az erőforrások és előjogok egyenlőtlen eloszlására hívják fel a figyelmet, és valamely – rendszerint a választási kampány által megcélzott – etnikum ebből fakadó hátrányos helyzetét domborítják ki. Ha a politikai vállalkozók aktívak egy többetnikumú társadalomban, nagy valószínűséggel fölüti a fejét az *etnikai túllícitálás* jelensége is, amelynek a lényege abban áll, hogy a mérsékelt politikusok is arra lesznek kényszerítve, hogy „etnicizálják” a maguk üzenetét, ha nem kívánják elveszíteni szavazótáborukat, amely egyre kevésbé lesz kapható arra, hogy kiegyensúlyozott, univerzalista üzenettel kampányoló jelöltre adja le a voksát egy egyre megosztottabb, egyre polarizáltabb társadalomban. A politikai vállalkozók színrelépése maga is a társadalom további polarizációját fogja tehát eredményezni.

Hiba volna mindazonáltal – hívják föl a figyelmet Lake és Rothchild – túlértékelni az etnikai aktivisták és a politikai vállalkozók szerepének jelentőségét az etnopolitikai konfliktusok lehetővé tételében, hiszen ők maguk egyaránt produktumai és előállítói azoknak a közösségi félelmeknek, amelyek képesek az erőszakcselekmények tevőleges résztvevőivé lefokozni az egyes közösségeket. A konfliktusok eme katalizátorainak a munkáját nagymértékben megkönnyítik a rivális közösségek kollektív emlékezetében fellelhető mítoszok, amelyek a két fél őseinek viszálykodásairól, illetve valamelyik népcsoport vélt felsőbbrendűségéről szólnak; a közelmúlt negatív tapasztalatai (sok áldozatot követelő atrocitások, népirtásra irányuló kísérlet stb.); társadalmi megpróbáltatások, mint a modernizáció vagy a piacgazdaságra való áttérés, amelyek új értékrendszerek asszimilálását és fokozott társadalmi mobilitást követelnek, illetve átmenetileg a szociális biztonság visszaesését eredményezik.

Noha a röviden ismertetett csoportközi és csoportokon belüli stratégiai interakciók mindenike külön-külön is elégséges ok lehet a konfliktusok fölfakasztásához, ezek a jelenségek rendszerint egy időben hatnak, és egymást fölerősítve eredményezik a kollektív félelemnek azt a légkörét, amelyben az erőszak vállalása az egyetlen elfogadható kiút, a súlyos következmények és magas költségek ellenére.

A Horowitzénál spekulatívabb, ám a Gurr és Harfféhoz képest kevésbé szintetizáló Lake–Rothchild-féle magyarázat választ kínál tehát a Horowitz által fölvetett kérdésekre az elitekhez érdekeik ellenére lojálisnak megmaradó tömegekkel kapcsolatosan, valamint a konfliktusokat előidéző tömegpszichózisok irracionális mozgatórugóit illetően. A Lake–Rothchild-modell újabb érvekkel szolgál továbbá annak alátámasztására, hogy az etnopolitikai konfliktusok genézisét nem lehet szinguláris okokra visszavezetni, legyen az akár eredendő viszálykodás primordiális identitások között, gazdasági hanyatlás, az állam intézményeinek kudarca (*state failure*), demokratikus átmenet vagy különféle irracionális tényezők. S noha az etnikai konfliktus eredetét a csoportok közötti és az egyes csoportokon belüli interakciók bonyolult együttesével magyarázza, a Lake–Rothchild-modell végsősoron a *bizonytalan jövővel kapcsolatos közösségi félelmek* konfliktus-generáló szerepe mellett foglal egyértelműen állást.

2.4. A Wolfgang Zellner által kidolgozott elméleti keret

A rivalizáló közösségek politikai opciói, preferenciái közötti különbségek és a csoportközi stratégiai interakciók szerepe az etnopolitikai konfliktusok előkészítésében olyan gondolat, amely Wolfgang Zellnernél is előfordul. Zellner az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) kisebbségvédelmi rendszerének a hatékonyságát elemző kutatás előtanulmányaként elméleti magyarázó keretet dolgozott ki az etnopolitikai konfliktusok eredetére vonatkozóan, és strukturált modellt javasolt ugyanakkor az „országokon belüli politikai konfliktusok” leírására.⁶³

Zellner megközelítésének röviden az a lényege, hogy egy adott országban a többség és kisebbség etnopolitikai opcióinak különbsége, az azok közötti eltérések illetve távolság figyelemre méltó konfliktus-potenciált képvisel: minél nagyobbak az eltérések, minél távolabb esnek egymástól ezek az opciók, annál nagyobb a konfliktus valószínűsége.

63 | W. Zellner: *On the Effectiveness of the OSCE Minority Regime. Comparative Case Studies on the Implementation of the Recommendations of the High Commissioner on National Minorities of the OSCE*. Hamburg, Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik, 1999. A kutatás az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa által 1993–2000 között tett ajánlások hatékonyságáról és az általuk előidézett változásokról kíván képet alkotni, az észtországi, lettországi és ukrainjai orosz, a romániai és szlovákiai magyar, valamint az macedóniai albán kisebbség helyzetének a tanulmányozása alapján. Tekintettel arra, hogy a kézirat fogalmazásának idején a kutatás még folyamatban volt, kizárólag annak elméleti előfeltevéseire áll módunkban hivatkozni, és néhány olyan hipotézisre, amelynek empirikus igazolására csak a kutatás lezárultával kerülhet sor.

Hipotézisének alátámasztására tett kísérletében Zellner Rogers Brubaker már említett, *Nationalism Reframed* című munkájából, valamint Juan J. Linz és Alfred Stepan egy közös kötetéből indul ki, amely a poszt-totalitárius társadalmak demokráciába való átmenetéről íródott.⁶⁴

Zellner átveszi Brubakertől az etnopolitikai konfliktusok leggyakoribb szereplőire vonatkozó, ún. „triadikus modellt”, amely szerint a közelmúlt etnikai jellegű rivalizálásaiban rendszerint három tényező viselkedése nyomta rá bélyegét az események alakulására: nemzetállamok, amelyek esetében a nemzetépítés folyamata még nem tekinthető befejezettnek (*nationalizing states*), és amelyeket következőképpen a nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító államoknak fogunk nevezni; a nemzeti kisebbségek; valamint az „anyaországok”, amelyeket szoros kulturális és történelmi szálak fűznek a nemzeti kisebbségekhez.⁶⁵

A nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító államokat Brubaker szerint az jellemzi mindenekelőtt, hogy a nemzet szellemi-kulturális homogenizációjának a feladataival vannak elfoglalva, a domináns nemzet intézményrendszerének a konszolidációján fáradoznak, ami az illető országok népességének az önértékelésével kapcsolatos problémátudatot eredményez.

A nemzeti kisebbségek etnokulturális szempontok alapján különböztetik meg magukat a többségtől. Céljuk hivatalosan elfogadtatni ezeket a különbségeket, olyan politikai és kulturális jogok intézményesítése révén, amelyek lehetővé teszik partikularitásaik, identitásuk megőrzését.⁶⁶

Az anyaországok fenntartják maguknak a jogot, hogy gondoskodjanak nemzeti kisebbségeik tagjairól, akik bár más ország állampolgárai, a kultúr-nemzet teljes jogú tagjaként vannak számon tartva. Egy-egy anyaország a más állam területén élő kisebbségeit a határokon átnyúló kapcsolataiknak intenzívebbé tételére bátorítja rendszerint, és ehhez hathatós támogatást nyújt az esetek többségében.

64 | J. J. Linz–Al. Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South Africa and Post-Communist Europe*. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1996.

65 | Noha a triadikus modell érvényesnek tekinthető a T. R. Gurr által a Minorities at Risk című kutatás keretében felleltározott mobilizált kisebbségek nagyobbik részének az esetében, Zellner elméleti magyarázatát ebből a módszertani opcióból fakadóan csak azokra a kisebbségekre vonatkozóan tekinthetjük relevánsnak, amelyek rendelkeznek anyaországgal. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan lásd még: Will H. Moore–David R. Davis: *Transnational Ethnic Ties and Foreign Policy*. In: D. L. Lake–D. Rothchild (szerk.): *I. m.*, 89-105.

66 | Azt illetően, hogy az általa kidolgozott elméleti modell milyen értelemben használja a „kisebbség” kifejezést, Zellner két dologra hívja föl a figyelmet. Mindenekelőtt arra – több szovjet utódállambeli, különösképpen a balti államok orosz kisebbségeire való tekintettel –, hogy a fogalom alapvetően nem számbeliséget, hanem hatalmi viszonyokat jelöl: kisebbségnek tekinthető bármely etnokulturális közösség, amely politikailag nem domináns, a népességi arányoktól függetlenül. Másodsorban, Zellner fontosnak látja előrebocsájtani, hogy az általa kidolgozott elméleti magyarázat különbséget tesz a bevándorlás következtében létrejött kisebbségi közösségek és azon népcsoportok között, amelyek birodalmak összeomlása vagy a politikai határok megváltoztatása eredményeként keletkeztek. Ennek a különbségtételnek a jelentősége, mint látni fogjuk, számottevő Kymlicka elméletének a nézőpontjából is.

Zellner, Brubakerrel egyetértésben, a triadikus modell szereplői között kialakuló kapcsolatok dinamikus és interaktív jellegét hangsúlyozza: a belpolitikai, államközi és a határokon átnyúló nemzetek fölötti relációk több szinten szerveződő, bonyolult rendszerében esélytelen bármely törekvés, amely az aktorok valamelyikének az elszigetelt viselkedéséből próbál meg következtetéseket levonni. A kisebbségek egy jelentős hányada például, amelyeket a leggyakrabban próbálnak meg kiragadni az egyéni és kollektív stratégiák szövevényes rendszeréből, rendszerint a nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító valamely állam és egy anyaország etnopolitikai konfliktus-terében cselekszik, aszimmetrikus viszonyokat tartván fenn a másik két aktorral, és ezek a relációk fontos tényezői maguk is az etnopolitikai konfliktusnak.

A három szereplő etnopolitikai preferenciáinak a jellemzésére Zellner a Linz–Stepan szerzőpáros által javasolt tipológiát használja fel, amely a proto-nemzetállamok leggyakoribb nemzet- és államépítési stratégiáit osztályozza.

Linz és Stepan a *nemzetépítés* két alapvető prototípusát: az egységesítő és a különbségekre alapozott változatait, az *államépítésnek* pedig további két alapstratégiáját: a befogadó és a kizáró jellegű államépítési stratégiát különböztetik meg. A négy alapkategória lehetséges kombinációi a következő etnopolitikai viselkedési mintákat bocsájtják a többségek rendelkezésére.

1. Az etnikai tisztogatás stratégiája az egységesítő nemzetépítési stratégia és a kizáró jellegű államépítési stratégia összeházasításának az eredménye. Ennek az etnopolitikai opciónak az eredményeként a kisebbségeket elüldözik, vagy felszólítják őket, hogy önként hagyják el az országot.
2. Az elszigetelés stratégiája a különbségeket elfogadó nemzetépítési beállítottság és a kizáró jellegű államépítési stratégia ötvözete. A kisebbségeket ebben az esetben tolerálják, egyéni jogokat biztosítanak a számukra, de a politikai jogokat megtagadják tőlük.
3. Az asszimilációs stratégia az egységesítő nemzet- és a befogadó államépítési stratégia kombinációjának az eredményeként szokott kialakulni, és azt eredményezi rendszerint, hogy a kisebbség tagjai teljes értékű politikai jogokra számíthatnak, amennyiben lemondanak etnokulturális identitásukról, partikularitásaikról.
4. Az etnikai egyensúly stratégiája a különbségeket elfogadó nemzetépítési beállítottság és a befogadó jellegű államépítési stratégia ötvözeteként azt feltételezi, hogy a nemzeti kisebbségeket bevonják az államépítés folyamatába, anélkül, hogy ennek etnokulturális identitásuk fölládozása lenne az ára.⁶⁷

Zellner megítélése szerint a Linz–Stepan-féle tipológia megfelelően árnyalt képet nyújt a nemzet és állam közötti viszonyrendszer leggyakoribb alakzatairól, de elmulasztja figyelembe venni az etnopolitikai konfliktusok to-

vábbi tényezőit: elkerüli a figyelmét egyrészt a triadikus relációrendszer a proto-nemzetállam, anyanemzet és nemzeti kisebbség között, másrészt nem tulajdonít kellő jelentőséget a territorialitás szempontjának. Kiegészítvén a Linz és Stepan által javasolt tipológiát a területiség szempontjával, valamint a nemzeti kisebbségek leggyakoribb követeléseivel, Zellner az etnopolitikai opciók preferencia-táblázatának a következő változatát ajánlja figyelmünkbe:

		<i>Államépítési stratégia</i>			
		Nem territoriális		Territoriális	
		Befogadó	Kizáró	Befogadó	Kizáró
<i>Nemzet- építési stratégia</i>	Egységesítő	<i>Asszimiláció</i>	<i>Kiutasítás, emigrálás</i>	–	<i>Szecesszió, partíció</i>
	Különbségekre alapozott	<i>Etnikai egyensúly</i>	<i>Elszigetelés</i>	<i>Területi autonómia</i>	<i>Kon- föderáció</i>

Az etnopolitikai preferencia-táblázat összesíti tehát azokat az opciókat, amelyek közül a triadikus modell szereplői rendszerint kiválasztják stratégiájukat. Minél nagyobbak az eltérések a proto-nemzetállam, az anyaország és a nemzeti kisebbség opciói között, annál nagyobb az etnikai konfliktus valószínűsége, állapítja meg Zellner.⁶⁸

Az EBESZ-rezsim hatékonyságának a tanulmányozására kidolgozott módszertan keretében Zellner elkészítette az *országhatárokon belüli politikai konfliktusok strukturált modelljét* is, amely kauzális összefüggést próbál megállapítani egyfelől a többség és kisebbség etnopolitikai preferencia-különbségei által előidézett konfliktus-potenciál, másfelől a konfliktusokhoz való adaptációs készség között, amelyről a demokratikus átmenet során tesz tanúbizonyságot egy, a nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító állam. Zellner megközelítésünk szempontjából releváns, fontosabb hipotézisei ezzel kapcsolatosan a következők:

1. Egy olyan több nemzetiséget magába foglaló állam esetében, amely a közelmúltban nyerte el (vagy vissza) az államiságot, illetve a szétdaraboltság állapotában eltöltött huzamosabb idő után újraegyesült, az etnopolitikai fragmentáció esélye nagy, ami nehézségeket fog gördíteni a demokratikus berendezkedés konszolidációjának az útjába. Egy ilyen állam esetében számolni kell azal, hogy az etnopolitikai integráció huzamosabb ideig alacsony szinten fog megrekedni, az etnopolitikai konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei pedig nem adnak okot túlzott optimizmusra.

2. Minél több eredményt tud fölmutatni a demokratikus konszolidáció, annál valószínűbb, hogy az etnopolitikai konfliktus-potenciál (és ezzel egy időben más természetű konfliktusok) fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei növekvő tendenciát fognak mutatni.

3. Minél inkább elhúzódik a szerkezeti és képviseleti konszolidáció megvalósítása, illetve amennyiben az huzamos ideig csak részlegesen, a társadalom bizonyos rétegeinek a vonatkozásában kerül kivitelezésre, annál valószínűbb, hogy az etnopolitikai konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei stagnálni fognak, vagy csökkenő tendenciát fognak mutatni.

4. Amennyiben az etnopolitikai konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei stagnálnak vagy csökkenő tendenciát kezdenek mutatni, annál valószínűbb, hogy a demokratikus konszolidáció folyamatában fennakadások jelentkeznek, és annak elakasztását célzó, vagy akár nyíltan antidemokratikus törekvések elhatalmasodásával kell számolni.

5. Adminisztratív szempontból minél decentralizáltabb egy több nemzetiséget magába foglaló állam, annál több lehetőség nyílik az etnopolitikai konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés mechanizmusaiban való részvételre.

6. Minél inkább szinkronban van és minél előrehaladottabb a demokratikus konszolidáció folyamata a többnemzetiségű állam és az anyaország viszonylatában, annál valószínűbb, hogy az etnopolitikai konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei jók lesznek, és a két ország közötti kapcsolatok javuló tendenciákat fognak mutatni.

7. Minél intenzívebbek egy anyaország és az általa patronált nemzeti kisebbség határok fölött átnyúló kapcsolatai, és minél nagyobb az eltérés az említett kapcsolatok által sugallt vagy nyíltan képviselt etnopolitikai stratégiai opció és a többnemzetiségű állam etnopolitikai preferenciái között, annál valószínűbb, hogy a kisebbség etnopolitikai mobilizációja növekvő tendenciát fog mutatni, a többnemzetiségű állam etnopolitikai integráltsága és a konfliktus-potenciál fölött gyakorolt ellenőrzés esélyei csökkenni fognak, az államközi viszonyok pedig megromlanak.⁶⁹

Annak ellenére, hogy a Zellner által javasolt elméleti magyarázatnak nyilvánvaló korlátai vannak abból fakadóan, hogy egy Közép-Kelet Európára összpontosító empirikus kutatás keretében került kidolgozásra, a modell néhány olyan fontos aspektus operacionalizációját végezte el, amelyekkel – az elvek szintjén legalábbis – mind a Gurr–Harff, mind a Lake–Rothchild-féle megközelítések keretében találkoztunk. Az etnopolitikai opciók preferenciáztáblázata tömören összegezi az etnopolitikai viselkedésnek azokat a fontosabb alakzatait, amelyek segítségével akár a Lake–Rothchild által definiált stratégiai interakciók fogalma, akár a Gurr–Harff-modell által bevezetett kategóriák konkrétabb jelentéstartalomra tehetnek szert.

3. Az etnopolitikai konfliktusok kezelésének módozatai

A röviden ismertetett elméleti modellek és magyarázatok, noha helyel-
közzel ellent is mondanak egymásnak, egészében véve szerencsésen egészítik
ki egymást és összességükben megfelelően árnyalt képet nyújtanak az etnopol-
itikai konfliktusok jelenségkörének a komplexitásáról. S noha a jelenség ala-
pos megértése nem jelenti egyúttal annak azonnali orvoslását is, az árnyalt és
kimerítő magyarázat hiányában aligha fűzhetnénk komolyabb reményeket a
kezelés módszereinek a hatékonyságához.

John McGarry és Brandan O'Leary, kanadai-brit szerzőpáros, egy 1993-
ban megjelentett gyűjteményes kötet bevezető tanulmányában vették számba
a világban fellelhető módozatokat-eljárásokat, amelyekkel a lappangó vagy
már kiobbant etnokulturális konfliktusokat próbálják kezelni.⁷⁰ Az eljárások
két kategóriába sorolhatók, attól függően, hogy alkalmazóik miként jelölik
meg a kitűzött célt.

Az első kategóriába olyan eljárásokat soroltak a tanulmány szerzői,
amelyek az *etnokulturális különbségek felszámolását* jelölik meg céljukként,
és ilyenként említik a *népirtás*, az *erőszakos kitelepítések* és lakosság-cserék,
a nemzeti önrendelkezés nevében alkalmazott *szecesszió*, valamint az *asszimi-
láció* módszereit.

A második kategóriához tartozókként olyan eljárásokat említenek a
szerzők, amelyek a létező etnokulturális különbségek fennmaradását biztosí-
tani hivatott, válság-kezelő módszerekként lehet tekinteni. Ilyenek a konfliktus-
helyzet fölött gyakorolt hegemónikus ellenőrzés, a nemzetközi bírászkodás
vagy beavatkozás, kantonizáció vagy federalizálás és a hatalom-megosztás
vagy a konszociális modellek. Ezeket vesszük sorra a következőkben.

3.1. Népipirtás

A genocídium vagy népirtás, „egy etnikum (...) módszeres kiirtása tö-
meggyilkosságok révén, vagy közvetett módon, azon feltételek felszámolásá-
val, amelyek lehetővé teszik az illető közösség biológiai és társadalmi repro-
dukcióját”.⁷¹

Az így felfogott népirtás tekintetében a történelem nem szűkölködik pél-
dákban. Mind a Török Birodalomban, mind a Cári Oroszországban és az eu-
rópai gyarmatosítók által meghódított amerikai kontinensen is sor került olyan
eseményekre, amelyek az idézett értelmezés szerint népirtásnak minősülnek.

De napjaink szellemétől sem idegen a fogalom: „még mindig olyan vi-
lágban élünk – állapítja meg McGarry és O'Leary –, amelyben sor kerül nép-

70 | John McGarry–Brendan O'Leary (szerk.): *The Politics of Ethnic Conflict Regulation. Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*. Routledge, London–New York, 1993. A kötet a kanadai, néhány szovjet utóállambeli, indiai, a malajziai, észak-ír, burundi, jugoszláviai, spanyolországi, dél-afrikai, fidzsi-szigeteki és a belga helyzetnek szentelt esettanulmányban ismerteti a módszerek alkalmazásának a tapasztalatait és konklúzióit.

71 | *I. m.*, 6.

irtásokra; a huszadik század abszolút értékekben számolva tulajdonképpen több genocídiumra szolgáltatott ürügyeket, mint a korábbi századok".⁷² A huszadik századi példák a náci Németország és a sztálinizmus rémtettein kívül az egykori Szovjetunió kis népeinek (csecsenek, ingusok, karacsajok, balkárok, mesketek, krími tatárok), a kambodzsai muzulmánok, Burundi hutu népességének, az iraki és iráni kurdoknak, a paraguayi aché indiánoknak, a burmai muzulmánoknak, az indonéziai kínaiaknak és Kelet Timor népének, vagy Uganda több törzsének a tragédiáit foglalják magukba.

A történelmi példák alapján McGarry és O'Leary arra következtetnek, hogy népiirtásokra nagyobb valószínűséggel kerül sor birodalmak keretei között, azok létrejötte, konszolidálása idején, illetve válságkorszakaikban, összeomlásuk előtt közvetlenül.

De ürügy lehet a népiirtásra az is, hogy valamely etnokulturális közösség nem rendelkezik saját állammal, és más állam vagy államok területén alkot erőteljes, befolyásos diaszpórát – „vállalkozó kisebbséget”, amint Pierre van den Berghe nevezte ezt a kategóriát -, mint például a zsidók és örmények a történelem során több rendben is, vagy a cigányok egészen napjainkig el. Ennek a helyzetnek sajátos, de nem ritka alesetére hívta fel a figyelmet Gellner: ha egy-egy ilyen etnokulturális közösség, amely külsőségek alapján megkülönböztethető kisebbség is egyúttal, egy, az ipari fejlődés és a modernizáció útján elindult – mindazonáltal nem demokratikus – ország területén alkot gazdaságilag privilegizált helyzetben levő kisebbséget, anélkül azonban, hogy viszonylagos politikai hatalommal és katonai védelemmel is rendelkezne, a helyzet a genocídium lehetőségének sok feltételét egyesíti magában – amint azt a zsidók, örmények vagy a dél-ázsiai országokban letelepedett kínaiak története bizonyítja.⁷³ A kiszolgáltatott, önvédelemre katonai értelemben képtelen kisebbségek helyzete különösen rossz az ingadozó autoriter rezsimek és a kezdett diktatúrák alatt.

A népiirtás „állami” formái mellett megemlítik a szerzők a *határmenti népiirtás (frontier genocide)* fogalmát is, amelyre redszerint hódításokat, határmódosulásokat követően szokott sor kerülni, az államhatalom közvetlen beavatkozása nélkül, pusztán az általa favorizált népcsoport természetesnek tekinthető terjeszkedése, térfoglalása révén.

A Gurr–Harff szerzőpárost is foglalkoztatja a genocídium jelensége. Szerintük akkor szokott a népiirtásra nagy eséllyel sor kerülni, ha valamely hatalom a hosszabb ideig diszkriminációnak kitett kisebbség mobilizációját saját léte ellen irányuló veszélyként értelmezi, és ennek megfelelően mozgósítja támogatóit.⁷⁴ A kambodzsai Vörös Khmerek cselekedeteit például ezek az elszabadult közösségi reflexek tették lehetővé.

A *Minorities at Risk* című kutatás keretében az általuk kezelt kazuisztika alapján Gurr és Harff öt belpolitikai tényezőt azonosított, amely kiemelt sze-

72 | I. m., 7.

73 | Ernst Gellner: *Nations and Nationalisms*. Oxford, Basil Blackwell, 1983.

74 | Nem nehéz fölfedeznünk ebben a sajátos ördögi körben a „biztonsági dilemma” egyes elemeit. Amint azt a Lake–Rothchild-modell ismertetésének a keretében láttuk, az ilyen helyzetekben a defenzívát nem lehet egyértelműen megkülönböztetni az offenzívától. További részletekért a biztonsági dilemma releváns vonatkozásait illetően lásd: B. P. Posen: *I. m.*, 105-107.

repet játszhat a genocídium bekövetkeztének lehetővé tételében: 1. elhúzódo el-lentétek, huzamosan fennálló feszültség az együttélő etnikumok között; 2. a do-mináns etnikum politikai elitje hagyományos módon az elnyomás eszközeivel őrzi meg hatalmát; 3. a hatalmon levő politikai elit differenciált módon jutal-mazza az etnikumok lojalitását; 4. az ország lakosságának politikai meg-rázkódtatásban – forradalomban vagy háborúban elszenvedett vereségben – volt része a közelmúltban; 5. kizárólagos ideológiák kezdenek megjelenni, ame-lyek valamely etnikumot bűnbakként vagy „feláldozhatóként” jelölik meg.⁷⁵

A genocídium igazolásához, a társadalommal való elfogadtatásához természetesen szükség van rendszerint egy megfelelő eszmerendszerre vagy ideológiára. Az érvek, amelyek megpróbálnak alátámasztani egy-egy ilyen tö-rekvést, indokoltként feltüntetni az intézkedéseket és – nem utolsó sorban – motiválni a kivitelezőket, rendszerint arra a veszélyre összpontosítanak, ame-lyet egy-egy kisebbség az érintett államszerkezet vagy politikai hatalom céljai-ra nézvést jelent.

McGarry és O'Leary arra hívják föl a figyelmet e kérdéssel kapcsolat-ban, hogy hiba volna a népirtást igazoló diskurzusok, eszmerendszerek gyö-kereit a nacionalizmusban mint ideológiában keresni. „A nacionalizmus nem hordozza magában a népirtás szükségszerűségét, a rasszizmusról ezzel szem-ben lehet talán ezt állítani” – írják.⁷⁶ Az is előfordul, hogy a népirtást nem ké-szíti elő semmilyen ideológia, és a bekövetkező eseményeknek pusztán „in-strumentális” jellegük van. Az európai gyarmatosítók, az „új világ” meghódí-tói például az „ölni vagy meghalni” fogalmaiban fogták fel és éltek meg hely-zetüket, és ennek nevében tették, amit tettek.

A népirtások rendszerint nem szokták elérni céljukat. Egy-egy erre irá-nyuló kísérlet azonban hosszú időig le tudja terhelni, meg tudja mérgezni az érintett népek-etnikumok kapcsolatát, mintegy készen kínálva azokat az irra-cionális érveket, amelyeket a Lake–Rothchild-modell keretében ismertetett et-nikai aktivisták és politikai vállalkozók aknáznak ki és használnak fel céljaik-nak megfelelően. Az egykori Jugoszlávia fölbomlását eredményező szerb-hor-vát háború megannyi szörnyűségét hozták összefüggésbe annak idején mind szerb, mind horvát részről a második világháború alatt, 1941-ben és 1945-ben bekövetkezett atrocitásokkal, amelyeket népirtásra irányuló kísérletekként tart számon mindkét nép történelme.⁷⁷

75 | Gurr–Harff: *I. m.*, 79-80.

76 | “Nationalism is not inherently genocidal, though racism may be.” McGarry–O'Leary: *I. m.*, 9.

77 | Vö. George Schöpflin: The Rise and Fall of Yugoslavia. In: McGarry–O'Leary: *I. m.*, 172-204. A kérdéskör viszonylag szegényes szakirodalmában említést érdemel a Bar-bara Harff–Ted Robert Gurr szerzőpáros több munkája, amelyek közül a említést érdemel Harff: The Etiology of Genocides című tanulmánya (in: Isidor Wallimann-Michael N. Dobkowski, szerk.: *Genocide in the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Westport, Greenwood Press, 1987), valamint Harff–Gurr: Vic-tims of the State: Genocides, Politicides and Group Repression Since 1945. In: *Inter-national Review of Victimology*. Vol. 1, No. 1, 1989; Gurr: The Political Origins of State Violence and Terror. In: Michael Stolz-George A. Lopez (szerk.): *Government Violence and Repression: An Agenda for Research*. Westport, Greenwood Press, 1986. Az ő nevükhöz fűződik a *politicide* – politikai indítékú népirtás – fogalmának a bevezetése a szakirodalomba.

3.2. Erőszakos kitelepítések, deportálások és lakosságcserek

Az erőszakos kitelepítések, deportálások és lakosságcserek módszerét – akár csak a népirtást egyébként – birodalmak vagy újonnan létrejött, többnemzetiségű államok kormányzatai szokták alkalmazni konszolidáció idején. Rendszerint háborúkat vagy polgárháborúkat követően kerül sor alkalmazásukra, amint az a Cári Oroszország és a Török Birodalom esetében történt a múlt században a Kaukázus térségében, vagy a német és magyar kisebbségek esetében Csehszlovákiában, a második világháborút követő években. A legutóbbi balkáni háborúk idején Milosevics is próbálkozott az alkalmazásával, Nagy-Szerbia tervének megvalósításához fűzvéen reményeket.

A kitelepítéseket és a lakosságcsereket csak akkor lehet erőszakosaknak tekinteni, ha nem előzi meg azokat kétoldalú megállapodás az érintett felek között, amint az a mindkét fél által támogatott szétválás vagy szecesszió esetén szokott bekövetkezni (a második világháborút követő görög-török megállapodás példa erre). 1946-ban Csehszlovákia és Magyarország is aláírt egy lakosságcsere-egyezményt, amelynek kivitelezésére a szlovákiai magyarok csehországi deportálásával való fenyegetés és szovjet nyomásgyakorlás eredményeként került sor végül is, 1947-ben.⁷⁸

Az írásos megegyezés hiányában, de a felek hallgatólagos megegyezésével történő lakosságcsere is akad példa: ilyenre került sor például 1974–75-ben Cipruson, ahol a fegyverek által teremtett hangulatban ugyan, de viszonylag erőszakmentesen, mintegy magától ment végbe a két közösség által uralt területek csendes etnikai tisztogatása.⁷⁹

McGarry és O'Leary szerint arra is volt már példa – a szerb szabadcsapatok boszniai akcióit említik ilyenként –, hogy az etnikai tisztogatás eszközához pusztán „instrumentális” megfontolásokból folyamodnak: a cél ilyenkor olyan helyzetet teremteni, olyan „tényeket” fabrikálni, amelyek alapján semmilyen területi követelést nem lehet támasztani a későbbiekben, illetve amelyekkel alá lehet támasztani az ilyen jellegű igényeket.

A deportálások és lakosságcserek, azon túl, hogy morálisan ugyanannyira tarthatatlanok, mint a genocídium, nem szokták rendszerint maradéktalanul megoldani az etnokulturális konfliktusokat. A bonyolult kaukázusi helyzet vagy a krími tatárok egyre határozottabb fellépése is azt látszanak igazolni, hogy a vélt megoldások vagy újabb feszültségeket teremtenek, vagy a régieket teszik még nehezebben kezelhetőkké.⁸⁰

78 | Vadkerty Katalin: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerkötőmunkája 1945–1948 között*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1996.

79 | Vamik D. Volkan: *Cyprus–War and Adaptation. A Psychoanalytic History of Two Ethnic Groups in Conflict*. Charlottesville, University Press of Virginia, 1980, 119–144.

80 | Lásd erről Bibó István: A nemzetközi államközösség benuhátsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In: *Válogatott tanulmányok, negyedik kötet. 1935–1979*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990, 451–453.

3.3. Szecesszió, önrendelkezés

A népirtással és a deportálásokkal ellentétben a szecesszió olyan etnokulturális válság-kezelő eljárás, amely elvileg összeegyeztethető a liberális demokráciák moralitásával és értékrendjével. Ha mindkét érintett fél egyetértésével kerül rá sor, és a kivitelezés részleteit megállapodások szabályozzák, akkor jó esély van rá, hogy hathatósan tudja orvosolni az elhúzódó közösségek közötti konfliktusokat. Egyoldalú alkalmazása is elő szokott fordulni azonban, ilyenkor a térség nemzetközi megítélésén és a felek politikai kultúráján múlik rendszerint, hogy el lehet-e kerülni a polgárháborút. Amennyiben polgárháborút eredményez, akkor a szecesszió maga is több problémát fakaszt föl, mint amennyit megoldani képes, a következmények között pedig erőszakos lakosságcsérekre és népirtásokra is lehet számítani, amint erre az Indiai-félsziget felosztásakor bekövetkezett és az azt követő eseményeket lehet példaként említeni.⁸¹

McGarry és O'Leary összegezése szerint 1948 és 1991 között egyetlen szecessziós államról – Bangladeshről – lehet csak tudni, amennyiben a gyarmatvilág felszabadító mozgalmait nem tekintjük szecessziós törekvéseknek. A kommunizmus összeomlását követően ezzel szemben a keresztülvitt szecessziók egész sorozatáról beszélhetni – Etiópia, Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia fölbomlásának következtében. További szecessziós vagy fél-szecessziós (irredenta) mozgalmakat tartanak számon szerte a világban: Québec tartomány Kanadában, baszkok, skótok, walesiek, korzikaiak, lombardok Nyugat-Európában, Nagorno-Karabakh Azerbajdzsánban, Dél-Oszétia Grúziában, Krím Ukrajnában, Dnyeszter Köztársaság Moldvában, Tibet Kínában, több etnikum is Burmában, kurdok Irakban, a Polisario mozgalom Marokkóban, a Dinka-mozgalom Szudánban stb.

A szecesszió indítékai rendszerint bonyolultak, és nagymértékben kontextusfüggőek. Birodalmak fölbomlásakor, háborúkat követően magától értetődően nagyobb valószínűséggel fordulhat elő, de minden esetben szükség van a nemzetközi államközösség egyetértésére: az elismerés hiányában semmi esélye nincs az államiság státusára aspiráló országrésznek vagy közösségnek.

Arra a kérdésre, hogy mi indítja az etnokulturális közösségeket arra, hogy a nemzeti önrendelkezés útjára lépjenek és a szecesszió eszközével próbáljanak érvényt szerezni ennek a jognak, McGarry–O'Leary szerzőpáros szerint a következő a válasz: az okok rendszerint etnokulturális diszkriminációra, kultúraféltésre, etnopolitikai elitek önös érdekeire, de olyan pragmatikus megfontolásokra is visszavezethetők, hogy az elképzelt új állami keret magasabb életszínvonalat, nagyobb politikai szabadságot, más politikai kultúrát tesz lehetővé.⁸²

81 | Az Indiai-félsziget 1947-ben bekövetkezett felosztása hinduk és mohamedánok között India, Pakisztán, Ceylon (a későbbi Sri Lanka) és Burma független államok létrejöttét eredményezte, de olyan atrocitásokkal járt, amelyek egymillió halálos áldozatot követeltek és 12 millió menekültet űztek el otthonából. A partíció azonban nem hozta meg az áhított stabilitást: 1995-tel bezárólag több mint 20 esetben került sor tömeges erőszakcselekményekre a térség rendezetlen etnopolitikai viszonyai miatt. További részleteket lásd: J. Bercovith–R. Jackson: *I. m.*, 48-50.

82 | Az utóbbi időben bekövetkezett szecessziók egy lehetséges tipológiáját valamint azok főbb motivációját illetően lásd: Nicolae Filipescu: *Autodeterminare și secesiune*. In: 22, Vol. XI, Nr. 18, 2000, 15.

A hidegháború végét követően fölugrott az alkotmányos demokráciák száma a világban. Noha az újlag létrejött, vagy az egykori függetlenségét visszanyert és az érdekövezeti igát lerázó országok zöme hangzatos szövegekben kötelezi el magát a politikai pluralizmus és a liberális demokráciák értékrendje mellett, sok állam populistának minősül egyelőre, és esetükben nem lehet még biztosra vehetően megjósolni, hogy milyen végkifejlete lesz az átmenetnek. Ennek ellenére azonban általánosan elfogadottnak számít a nézet, hogy a nemzetközi kapcsolatok rendszerében nagymértékű demokratizálódás következett be. Ez az eluralkodó közhangulat pedig döntő módon hozzájárult ahhoz, hogy hirtelenjében a figyelem középpontjába kerültek azok az elintézetlen etnokulturális provizóriumok, amelyekről a hidegháború idején nem volt ildomos beszélni, azokkal kapcsolatosan pedig egyre több szó esik az önrendelkezésről. „Az önrendelkezési elvvel kapcsolatos legkedesebb legfontosabb forrása a világ demokratizálódása” – állítja ezzel kapcsolatosan McGarry és O'Leary is.⁸³

A jelek szerint azonban a világ szellemi értelemben továbbra is felkészületlen arra, hogy szembe tudjon nézni e provizóriumok méltányos és demokratikus kezelésének minden konzekvenciájával. A szecessziós mozgalmak által kontesztált, többnemzetiségű állami keretek kormányzatai és a velük szembe forduló, jogaik érvényesítéséért síkra szálló etnokulturális közösségek egyaránt hivatkoznak az önrendelkezési elv alkalmazásának szükségességére, és az így előálló patt-helyzetekből semmilyen elmélet, általánosan elfogadott elv nem segít megtalálni a kiutat.⁸⁴

A szecesszió és az önrendelkezés az etnokulturális konfliktusok kezelésének egyik sarkalatos, mindazonáltal elméletileg nem problémátlan módozata tehát. D. L. Horowitz – aki *Ethnic Groups in Conflict* című monumentális művében bő terjedelemben foglalkozik a kérdéssel – a '80-as évek első felében még úgy látta, hogy a szecesszió mint eredményes konfliktuskezelő módszer minden érintett felet kielégítő alkalmazásának a feltételei nem tekinthetők adottaknak, és hogy a probléma még sok vonatkozása vár megnyugtató tisztázásra.⁸⁵ A '90-es évek során, a már említett, harmadik demokratizálódási hullám kontextusában a szecesszió iránti elméleti érdeklődés látványosan megugrott, mind a normatív politikai filozófia, mind a nemzetközi jog területén publikált munkák egész sora tűzte napirendre a kérdést.⁸⁶ Külön említést érdemel Allen Buchanan teljesítménye, aki több ízben állást foglalt annak szükségessége mellett, hogy nemzetközi normák segítségével próbálják meg a

83 | McGarry–O'Leary: *I. m.*, 15.

84 | Mintha semmivel sem jutott volna előbbre a világ azóta, hogy valamikor 1965–1974 között Bibó István papírra vetette az alábbiakat: „a legtöbb nemzetközi politikai vita nem akörül forog, hogy a szuverenitáshoz, területi sérthetlenséghez, függetlenséghez, önrendelkezéshez való jogok fennállnak-e, hanem akörül, hogy kinek van joga egy bizonyos terület vonatkozásában területi sérthetlenségre hivatkozni, vagy akörül, hogy egyazon ügyben az egyik fél a területi sérthetlenségre hivatkozik, a másik az önrendelkezési jogra, az egyik fél a beavatkozás tilalmára, a másik fél az alapvető emberi jogok érvényesítésére, az egyik fél a függetlenség és szuverenitás sérthetlenségére, a másik fél a függetlenség és szuverenitásnál fontosabb egyetemes érdekekre.” Vö.: Bibó: *I. m.*, 291.

85 | Horowitz: *I. m.*, 589–592.

86 | Terjedelmi okok miatt itt csupán a fontosabb munkák megemlítésére szorítkozhatunk. A normatív politikafilozófiai megközelítések közül említést érdemel Allen

szecessziós válságokat a nemzetközi jog és az államok nemzetközi közösségének az ellenőrzése alá vonni.⁸⁷ Említést érdemel továbbá az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének egy szakbizottsága által kezdeményezett memorandum, amelyet *Önrendelkezés és szecesszió* címmel az bukaresti székhelyű Emberi Jogok Intézete készített el, Adrian Severin irányítása alatt.⁸⁸

3.4. Integráció és/vagy asszimiláció

Az integráció vagy asszimiláció úgy kísérli meg fölszámolni a feszültségek vagy konfliktusok forrásaként számontartott etnikulturális különbségeket, hogy az érintett közösségek mindenikét magába foglaló, korporatív identitásban próbálja meg föloldani azokat.⁸⁹

Az integráció és asszimiláció között meglehetősen nehéz megvonni az éles választóvonalat. McGarry és O'Leary szerint az *integráció* célja egy etnikumok fölötti közös, a hangsúlyt az állampolgárságra helyező identitás (*civic identity*) létrehozása, míg az *asszimiláció* a különbözőségek eltüntetésére a domináns etnikum identitás-jegyeinek (pl. francia), vagy egy mesterségesen megkonstruált (pl. jugoszláv vagy szovjet) identitásnak az általánossá tétele

Buchanan: *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*. San Francisco, Westview Press, 1991; Alexis Heraclides: *The Self-Determination of Minorities in International Politics*. London, Cass, 1990; Cynthia Weber: *Simulating Sovereignty: Intervention, The State, and Symbolic Exchange*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995; Thomas D. Musgrave: *Self-Determination and National Minorities*. Oxford, Clarendon Press, 1997; Viva Ona Bartkus: *The Dynamic of Secession*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999 és Ekkehard W. Borntäger: *Borders, Ethnicity and National Self-Determination*. Vienna, Braumüller, 1999. A kérdést a nemzetközi jog szemszögéből vizsgálja Antonio Cassese: *Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995 című munkája.

87 Lásd erről például a *Self-Determination, Secession and the Rule of Law* című tanulmányt, in: R. McKim-J. McMahan (szerk.): *The Morality of Nationalism*. New York–London, Oxford University Press, 1997, 301-324.

88 Memorandum: Autodeterminare și secesiune. In: *Revista Română de Drepturile Omului*, Nr. 16, 1998, 56-80.

89 Az asszimilációs folyamatok dinamikáját behatóan tanulmányozta többek között K. W. Deutsch, a modernizáció jelenségének szentelt vizsgálódások keretében. Deutsch az asszimilációt a társadalmi és politikai integráció egyik prototípusaként fogta fel. A témát a legalaposabban a *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* című kötetben járja körül (Cambridge, MIT Press, 1966, második kiadás, az első 1953-ban jelent meg). Az asszimilációnak főként a közép-kelet-európai modernizáció társadalomtörténetében játszott szerepéről lásd Karády Viktor munkáit: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Cserépfalvi Kiadása, 1997; *Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1999; *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest, Replika Kör, 2000; *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. Az asszimiláció szerepének romániai vonatkozásairól lásd Roth Endre: *Nacionalizmus vagy demokratizmus?* Marosvásárhely, Pro Európa Liga, 2000, különös tekintettel az *Identitás és asszimiláció (a romániai magyarok) és az Emancipáció, asszimiláció, zsidó identitás* című fejezetekre.

révén törekszik. A gyakorlatban azonban a legegységesebb asszimilációs politikák is elsősorban nevezik magukat integrációs erőfeszítéseknek, a kisebbségek pedig a legőszintébb velük kapcsolatos integrációs próbálkozásokba is hajlamosak asszimilációs célokat belemagyarázni.

Az integráció és/vagy asszimiláció szószólói az etnokulturális közösségek közötti különbségek visszaszorításának az érdekében szorgalmazzák a közös iskolák használatát, a közös nyelven történő szocializációt, valamint olyan munkahelyteremtő és lakásbiztosító politikák alkalmazását, amelyek képesek elejét venni a szegregációnak. A vegyes házasságok viszonylagosan magas számát az asszimiláció előrehaladott mértékének a mutatójaként szokták értelmezni.

Az integrációs/asszimilációs célok érvényesítésekor az eljárások szorgalmazói rendszerint az egyéni jogokra helyezik a hangsúlyt, és nem beszélnek a közösségek mint kollektív alanyok egyenlőségének a kérdéséről, az etnikai pluralizmust pedig mint a politikai közösség kohézióját aláaknázó szektás elhajlást utasítják el. Az etnikai pártok jelenléte és aktivitása különösképpen hátrányos az integráció és/vagy asszimiláció céljaira nézvést.

Az integrációs és asszimilációs törekvések által célba vett közösségek válasza helyzetük adottságainak megfelelően változó. Az Egyesült Államokbeli „olvasztótégely” vagy Kanada és Ausztrália integrációs politikája azért tudott minden vendégmunkás-politikát fölülmúlóan eredményes lenni, mert a bevándorlók az új állampolgárság és az egyenlő bánásmód ígézetében szánták el magukat szülőföldjük elhagyására, és ennél fogva a szokásaikhoz, kultúrájukhoz való túlzott kötődés kontraproduktív lett volna, akadályozván őket céljaik elérésében.

Az integráció és/vagy asszimiláció sajátos válfajaként említi McGarry és O’Leary azokat az eseteket, amelyekben a cél az egymástól csak kis mértékben eltérő kultúrájú közösségek összefogása, egyesítése valamilyen közös ellenség ellen. A XIX. században Írországra ezzel az eljárással lehetett egyesíteni a különböző protestáns irányzatokat a katolikus veszélyre való hivatkozás révén, a dél-afrikai apartheid idején pedig a különböző – angol, görög, olasz, zsidó – etnikai hátterű fehéreket fölöttébb eredményesen tudta integrálni a feketékkel szembeni, előjogokat biztosító összefogás. Az egymást követő izraeli kormányzatok a palesztin veszélyre hivatkozva fordítottak gondot arra, hogy a szefárd-askenázi szembenállás jelentőségét minimalizálják. Québecben, a XIX. században, az uralkodó angol kisebbség ír és más angolul beszélő bevándorlók letelepedését szorgalmazta, annak érdekében, hogy erősítse pozícióit a franciákkal szemben, napjainkban pedig a québeci tartományi kormányzat bőrszínükre való tekintet nélkül favorizálja a francia ajkú bevándorlókat.

Horowitz is említést tesz olyan esetekről a gyarmati rendszer összeomlását követően felszabadult államokban, amikor a mélységesen megosztott közösségek, amelyeket esetenként nyelvi határok is elválasztottak egymástól, asszimilacionista mozgalmakat kezdeményeztek, abból a felismeréssel kiindulva, hogy posztkoloniális helyzetben kibontakozó államközi versenyben a megosztottság hátrányt jelent. A Gabonban és Kamerunban élő *fang* közösség, a nigériai *yorubák*, a Zambiában élő *lozik*, a Zaire, Angola és Kongó területén

élő *bakongo* közösségek például tömegmozgalmakat – egyes esetekben pedig egyenesen politikai pártokat – szerveztek, amelyek a megosztott és emiatt kiszolgáltatott közösségek egyesítését tűzték ki célul, standardizálták a nyelvet és minimálisra próbálták csökkenteni a kulturális különbségeket.⁹⁰

Az előző két esetről bizvást elmondható, hogy az integrációra vagy akár az asszimilációra mindkét érintett fél beleegyezésével és érdekeinek megfelelően került sor. Egészen más a helyzet ezzel szemben, ha a közösségek etnokulturális igényeit nem lehet az állampolgári egyenlőségre és az egyenlő bánásmódra hivatkozva kielégíteni. Az őshonos és bennszülött népek tagjai például vonakodnak a rájuk kényszerített identitások fölvételétől, és minél nagyobb nyomás nehezedik rájuk ennek érdekében, annál inkább hangoztatják kultúrájuk védelmének morális imperatívuszát.⁹¹ A rájuk kényszerített idegen kulturális kódok és az oktatás eszközeivel siettetett homogenizáció az ő szemükben nem az esélyegyenlőség megteremtését és az egyenlő bánásmód biztosítását jelentik, hanem a népirtás egy sajátos változatának, az *etnocídium*nak az előkészítését.⁹² Az ilyen körülmények között erőltetett integrációs vagy asszimilációs politikák konfliktusokat vagy szecessziós mozgalmakat eredményezhetnek, amint az Szudánban, Ugandában, Burmában és Irakban történt, ahol az asszimilációs törekvések által célba vett népcsoportok szecessziós mozgalmakkal válaszoltak, így próbálván megteremtteni közösségeik biztonságának általuk uralt politikai kereteit.⁹³

Az asszimiláció és/vagy integráció alkalmazásának hatékonyságára vonatkozóan McGarry és O'Leary a következőképpen foglalják össze következtetéseiket: „Axiomatikusnak számít a megállapítás, hogy a modern értelemben vett etnikai identitások csak az oktatásbeli és a környezetre vonatkozó szegregáció valamilyen formája révén tarthatóak fenn számottevő mérték-

90 | Horowitz: *I. m.*, 71. Hozzá kell tenni azonban a fentiekhez, hogy az ilyen természetű törekvéseket nem mindig koronázza egyöntetű siker. A *fang* és *yoruba* közösségek esetében például a mozgalom az etnikai aktivisták és politikai vállalkozók mobilizációját tette lehetővé, akik saját választási céljaiknak megfelelően használták ki a helyzetet, annak megfelelően, ahogyan azt a Lake–Rothchild-modell keretében volt alkalmunk látni.

91 | Horowitz szerint az asszimilációval fenyegetett közösségek partikularitásaik kihangsúlyozásával és megerősítésével válaszolnak olykor, ami az asszimilálásukra törő kulturális közegetől való markánsabb elhatárolódást eredményezi. Az ugandai *bakongok*, az iraki, szíriai, iráni és törökországi kurdok, a spanyolországi baszkok vagy a pandzsábi síkh népesség erőteljes disszimilációs folyamatok alanya lett, az ellenük irányuló asszimilációs törekvések eredményeként. *I. m.*, 72.

92 | „A kulturális etnocídium olyan folyamat, amelynek következtében egy népcsoport, amelyet sajátos kulturális jegyek jellemeznek, elveszíti különleges identitását, annak következtében, hogy megfosztják földjeitől és közösségi létének erőforrásaitól, eltiltják nyelvének használatától, vagy különböző megszorításoknak vetik alá társadalmi és politikai intézményeit, hagyományait, művészetét, vallási szokásait. Mindez lehet céltudatos kormányzati politika eredménye, de a gazdasági fejlődés szándékolatlan következménye is, amelynek magának is lehetnek etnocídiumot eredményező konzekvenciái.” Vö.: *Our Creative Diversity. Report of the World Comission on Culture and Development*. Paris, UNESCO, 1996, 69-70.

93 | Vö.: Horowitz: *I. m.*, 567-568. A hivatkozott szecessziós mozgalmak adatait illetően lásd: J. Bercovitch–R. Jackson: *I. m.*, 115, 210-211 (Szudán valamint Uganda); 63 (Burma); 137, 152 (Irak).

ben, mert ezekre a feltételekre szükség van kritikus kulturális tömeg megőrzéséhez az illető közösségeken belül. Egyesek még ennél is tovább mennek, és azt állítják, hogy az ilyen közösségeknek sugárzó médiákra és földjeik fölött gyakorolt ellenőrzésre is szükségük van ahhoz, hogy fenntarthassák identitásaikat. Ezek az érvek arra világítanak rá, hogy azok a politikák, amelyek arra próbálják kényszeríteni az embereket, hogy közös iskolákba járjanak és hogy egymás szomszédai legyenek, provokatívak, és nagy valószínűséggel eredményeznek erőszakot. Röviden, ha az asszimilációs/integrációs tervek nem olyan embereket vesznek célba, akik (önkéntes bevándorlókként) hajlandóak fölvenni az új állampogársággal járó identitást és lemondani etnikai identitásukról, akkor ezek a tervek több konfliktust eredményeznek, mint ahányat megelőznek.⁹⁴

Többek között ezek az érvek is súlyosan esnek a latba annak az álláspontnak az oldalán, hogy az etnokulturális különbségeket költségesebb dolog fölszámolni, eltüntetni, mint keresni a módját annak, hogy a különböző etnikumú és kultúrájú közösségek hogyan tudnak békében meglenni egymás mellett.⁹⁵

3.5. Hegemonikus (egyeduralmi) ellenőrzés

Azon módszerek közül, amelyek nem az etnokulturális különbségek *felszámolása* révén törekedtek a válsághelyzetek kezelésére, hanem azokat *adottságként elfogadva* keresték az együttélés módozatait, a történelem során a leggyakrabban a hegemonikus hatalomgyakorlás módszeréhez folyamodtak a többnemzetiségű birodalmak, országok kormányzói. A hatalmat ilyen helyzetekben valamely domináns – noha nem szükségszerűen a legnagyobb lélekszámú – etnikum kaparintja meg rendszerint, és az erőszakszervek fölött gyakorolt, korlátlan ellenőrzés következtében olyan közhangulatot alakít ki az országban, amelyben gondolni sem érdemes az etnokulturális feszültségekkel kapcsolatos kérdések megfogalmazására, fölvetésére. A '80-as években Burundiban, a Fidzsi-szigeteken, Libériában és Dél-Afrikában sikerült egy-egy etnokulturális közösségnek a karhatalom és a biztonsági szervek hathatós közreműködésével hegemonikus uralmat huzamosabb ideig fönn tartania.

Először látásra úgy tűnhetne, hogy a liberális demokráciák keretei között elképzelhetetlen az etnokulturális viszonyok fölött gyakorolt hegemonikus uralom. Az állampolgárságnak az államcentrikus és az egyéni szabadságjogokat garantáló elmélete ugyanis nemcsak lehetővé teszi, de a képviselői demokráciák körülményei között egyenesen szorgalmazza a politikai aktivizálódást és azon belül az etnokulturális mobilizációt. A demokratikus átalakulások közepette rendszerint sor is szokott kerülni az ilyenszerű aktivizálódásra, amint azt a demokratizálódó Egyesült Királyság esete is példázza az ír nacionalista mozgalom összefüggésében. Hasonló okokkal hozható összefügg-

94 | McGarry–O’Leary: *I. m.*, 20.

95 | A sikeres integráció nehézségeiről, amelyekkel az etnokulturális szempontból megosztott társadalmak körülményei között kell számolni lásd: Anthony H. Birch: *Nationalism & National Integration*. London, Unwin Hyman, 1989.

gésbe minden bizonnyal a megannyi etnonacionalista mozgalom Szovjetunióbeli jelentkezése a glasznosztj idején, a regionális nacionalizmusok aktivizálódása a Franco-uralom utáni Spanyolországban, akárcsak a látványos etnokulturális mobilizáció Közép-Kelet-Európában a kommunizmus összeomlását követően.

A látszat azonban csal. Formálisan liberális vagy elvileg a képviseleti demokráciák közé sorolt államokban is elő-előfordul az etnokulturális hegemónia többé vagy kevésbé burkolt formája, mind annak valamely privilegizált kisebbség által, mind a többség által gyakorolt változatában. Az apartheid idején Dél-Afrikában és Rhodéziában például a fehér kisebbség maradéktalan liberális demokráciát biztosított a maga számára, amelynek áldásaiból nem részesült azonban a többség. De példaként említhető a szerb kisebbség koszovói uralma a NATO-csapatok 1999-es közbeavatkozásáig, vagy a fidszi kisebbség „parlamentáris” hegemóniája a szigetország többi etnikuma fölött. A többség uralmának a képviseleti demokráciák által szentesített elve is eredményezhet etnokulturális hegemóniát egy-egy olyan országban, ahol az együttélő etnikumokat mély szemléleti, politikai ellentétek osztják meg, és ahol a kisebbség képviselőit a többség sorozatosan leszavazza. Ilyenkor – a demokrácia játékszabályainak a szigorú betartása ellenére – a kisebbség akarata sohasem érvényesülhet, követeléseinek teljesítésére a domináns etnikum akarata ellenében nincs lehetőség, következésképpen „a »többség uralma« a hegemonikus ellenőrzés eszközévé válik”⁹⁶, és létrejön az a hatalmi berendezkedés, amelyet Tocqueville a „többség zsarnokságaként” nevezett meg.

Léteznek olyan szerzők is, akik azt a nézetet vallják, hogy bizonyos esetekben az etnokulturális hegemónia az egyedüli megoldás, amely elejét tudja venni az állandó háborúskodásnak.⁹⁷ McGarry és O’Leary ezzel szemben úgy gondolják, hogy az érvelésnek ez az útja diktatúrákat képes igazolni – a kommunizmus Szovjetunióbeli és jugoszláviai teljesítményét például.⁹⁸ Ők a válságkezelés további módzatai – a döntőbíráskodás, kantonizáció és hata-

96 | McGarry–O’Leary: *I. m.*, 25

97 | I. Lustick például, akit a libanoni példa befolyásolt véleményének a kialakításában. Lásd erről: I. Lustick: *Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control*. In: *World Politics*. Vol. 31, 1979, 325-344.

98 | A nacionalizmusok neves teoretikusa, Eric Hobsbawm el is megy eddig a következtetésig: „A hétköznapi ember életkörülményeinek a megromlását eredményező *peresztrojka* kudarca, a szövetségi kormányba vetett bizalom megrendülését váltotta ki, a kormányt magát tüntette fel a kudarc fő felelőseként, és ennek következtében regionális megoldások keresését szorgalmazta, illetve kényszerítette ki a válság kezelésének érdekében. Bizonyossággal megállapítható, hogy Gorbacsov fellépése előtt egyetlen szovjet tagköztársaság sem kereste a Szovjetunióból való kiválás útját, a balti államokat leszámítva, amelyek esetében a függetlenséghez fűzött remények alig jelentettek többet akkortájt, mint egy szép álom. Azt sem lehet egyértelműen állítani, hogy csupán a félelem és a megszorító intézkedések tartották egyben a Szovjetuniót, noha tagadhatatlan, hogy ezek a tényezők lényeges szerepet játszottak annak megelőzésében, hogy a vegyes lakosságú térségekben az etnikai és közösségi feszültségek erőszakcselekményekké fajuljanak, amire sor került ezzel szemben a Szovjetunió feloszlátását követően. És valóban, a hosszú Brezsnyev-éra alatt a helyi és regionális autonómia több volt, mint pusztán illúzió. S noha az oroszok mindig is szerették sajnálatni magukat, a legtöbb köztársaság lakói valóban jobb helyzetben voltak akkor-

lommegosztás – mellett teszik le a garast, amelyeket mind elméleti, mind gyakorlati szempontból a hegemonia megfontolásra érdemes alternatíváiként említenek. Noha közel sem ajánlás formájában – *“the evidence would need careful appraisal”!* -, de még azt is hozzáteszik érveikhez, hogy a nemzetközi kapcsolatok elméletének uralkodó paradigmája, a *realizmus* szellemében megállapítható: adott esetekben „a háború eredményesebben megoldhat konfliktusokat, mint a hegemonikus uralom fenntartása, sőt, az együttműködési hajlam számára egyengetheti az utat a háború utáni körülmények között”.⁹⁹

3.6. Döntőbíráskodás

A döntőbíráskodást ritkán említik az etnikumközi konfliktusokkal kapcsolatos válságkezelő módszerként. Előfordulni inkább a nemzetközi kapcsolatok elméletében szokott.¹⁰⁰

A McGarry–O’Leary szerzőpárosnak következőképpen definíciós gondokat kellett mindenekelőtt megoldaniuk. Megítélésük szerint a fogalom a külső és belső bíráskodásra, a konfliktusok „nemzetközi összefogás útján való kezelésére” (*co-operative internationalisation*) és az önjelölt hatalmak válságövezet-stabilizáló erőszakos beavatkozásaira egyaránt kiterjed. A demarkáció jogosan fölmerülő kérdésére úgy fogalmazzák meg a választ, hogy döntőbírói fellépésnek csak abban az esetben minősülhet egy harmadik fél beavatkozása, ha azt eljárásainak a legteljesebb semlegessége jellemzi. Nem lehet döntőbíróként elfogadni következőképpen azt a hatalmat, amely öns érdekéből avatkozik be a világ valamelyik válságövezetében, még ha közbelépésének

tájt, mint a mai Orosz Föderáció népessége. A Szovjetunió szétesése, és a későbbiekben néhány többnemzetiségű köztársaság további szétdarabolása, a Moszkvai események következménye volt egyszerűen, és nem azok kiváltó oka.” Vö: E. Hobsbawm: *An Anti-Nationalist Account of Nationalism Since 1989*. In: Montserrat Guibernau–John Rex (szerk.): *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Cambridge, Polity Press, 1997, 72-73.

99 McGarry–O’Leary: *I. m.*: 26. A NATO koszovói közbelépése alátámasztani látszik ezt a kijelentést, amelyet nem oszt mindazonáltal a szakértők nagy többsége. A hegemonia kérdésének egy alternatív, normatív politikafilozófiai megközelítéseként lásd: Andreas Hasenclever–Peter Mayer–Volker Rittberger: *Theories of International Regimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, negyedik, *Power-based theories: hegemony, distributional conflict, and relative gains* című fejezetét, 83-136.

100 A döntőbíráskodás konfliktuskezelő eszközként való felhasználásának a gyökerei messzire visszanyúlnak a történelemben: az első ismert eseteket az ókori Görögországban jegyezték fel. A középkorban gyakran előfordult, hogy a pápa vállalt magára hasonló szerepet. 1907-ben került elfogadásra a Hágai Egyezmény a nemzetközi konfliktusok békés megoldására vonatkozóan, amely a döntőbíráskodás egyik fő instrumentuma mindeztidáig a nemzetközi jogban. „A nemzetközi döntőbíráskodás az államközi viták békés megoldását követi célként, a törvény betartása mellett, a felek által választott bírák bevonásával” – olvasható az Egyezményben. Vö.: J. Bercovitch–R. Jackson: *I. m.*, 29-30. A döntőbíráskodással kapcsolatos további részletekről lásd: J. Baylis–S. Smith (szerk.): *The Globalization of World Politics* Oxford, Oxford University Press, 1997, 397-408. Bibót is foglalkoztatta a „nemzetközi politikai döntőbíráskodás problémája”, többnyire még kellőképpen ki nem aknázott elméleti lehetőségként, korábban hivatkozott tanulmányában. Vö.: Bibó: *I. m.*, 491-525.

egyértelműen stabilizáló, közvetve pedig konfliktuskezelő jellege is van. Különbséget kell tenni továbbá a *döntőbírói* és a *közvetítői* szerep között: amíg az előbbi a konfliktussal kapcsolatban kialakított álláspontot képvisel és ennek megfelelően döntést próbál keresztülvinni, addig az utóbbinak a hatásköre a döntés előkészítésére korlátozódik.

A döntőbírói beavatkozás sikere azon múlik, hogy a szerepet fővállaló személynek vagy intézménynek milyen mértékben sikerül elnyernie az etnokulturális konfliktus szereplőinek a bizalmát. Eljárásaiban a rivalizáló felek közös érdekeire kell helyezni a hangsúlyt, azok kidomborítására kell törekednie folyamatosan, a felek kapcsolattartásában biztosítania kell a közösen elfogadott szabályok érvényesülését, a konfliktusba keveredett közösségek politikai elitjei fölött pedig – akiknek érdekei fűződnek rendszerint a konfliktus radikalizálásához – meg kell őriznie befolyását, és biztosítania kell a kooperatív viselkedésre való hajlam huzamosabb fenntartását.

Egy ilyen bonyolult szerep sikeres eljátszásához elengedhetetlen természetesen, hogy a döntőbíró semlegessége ne legyen mondvacsinált. Sok politikai elemző egybehangzó véleménye szerint Szíria beavatkozása Libanonban, a szovjet intervenció Nagorno-Karabakhban, de még az Egyesült Államok közel-keleti döntőbíráskodása esetében is jogos a gyanú, hogy a semlegesség-követelmény nem érvényesült maradéktalanul.

A szerzők külön kategóriákként tárgyalják a *belső* és *külső* döntőbíráskodás eseteit. A *belső* döntőbíráskodás feladatát valamely köztisztületben álló személy vagy különböző intézmények vállalhatják magukra. A feladatra vállalkozó politikus vagy közéleti személyiség nem lehet tagja egyetlen, a konfliktusban érdekelt, rivalizáló közösségnek sem¹⁰¹, vagy olyan mértékben kell transzcendálnia etnikai kötődéseit, mint amennyire az Titónak sikerült Jugoszlávia esetében. A döntőbírói szerepet ellátó országon belüli intézményre példaként a monarchiát említik az 1965 előtti Burundiban – viszonylagos eredményességgel tudta stabilizálni a tutszi és a hutu közösségek viszonyát –, az Egyesült Államok Legfelső Bíróságát 1950 és 1960 között, amely a fehérek és feketék közötti feszült viszony pacifikálásának a szerepét vállalta magára, vagy a tartományi kormányzatokat Kanadában, amelyek hatásköre kiterjed a területükön adódó etnikai konfliktusok elsimítására. Valamely politikai párt is felléphet döntőbíróként. Ha erre azonban egypártrendszer keretei között kerül sor – mely párt azt állítja magáról, hogy egyesíti soraiban a rivalizáló etnikumok tagjait, amint az Ghanában történt a '60-as években, vagy 1970 után a Nimeiri vezette Szudánban, a '80-as években pedig Zimbabwe-ban Mugabe alatt –, akkor nagy valószínűséggel az fog bekövetkezni, hogy a „döntőbíráskodást” nehéz lesz megkülönböztetni a hegemonikus ellenőrzéstől. Ha ezzel szemben valamely alkotmányosan szabályozott többpártrendszerben vállal-

101 | Ennek a követelménynek tett eleget például Julius Nyerere, kenyai elnök, 1971–1972 között, az Uganda és Tanzánia közötti konfliktus idején. Néhány hónapig elhúzódo, több mint 200 000 áldozatot követelő atrocitások után, Nyerere erőfeszítéseinek köszönhetően a harcoló felek újra fölvetették a diplomáciai kapcsolatokat, tárgyalóasztalhoz ültek, és a konfliktust lezárták nyilvánították. Az ellentéteket azonban nem sikerült maradéktalanul föloldani: 1978–1979 valamint 1981–1995 között újabb véres összecsapásokra került sor a térségben. Vö.: J. Bercovitch–R. Jackson: *I. m.*, 144, 185–186 valamint 200–201.

kozik egyik vagy másik politikai formáció arra, hogy a mérleg nyelvének a szerepét vállalja magára az etnikai törésvonalak különböző oldalain elhelyezkedő alakulatok között, akkor a helyzet feszültségmentesítésére jó eséllyel kerülhet sor.

A *külső* – nemzetközi – döntőbíráskodásra akkor van szükség, amikor a válságkezelés országon belüli lehetőségei kimerülnek. A külső beavatkozás lehet egyoldalú (amennyiben egyetlen ország vagy más nemzetközi tényező lép fel döntőbíróként), kétoldalú, vagy szélesebb körű nemzetközi összefogás eredménye. Az utóbbira az ENSZ békefenntartó erőinek a beavatkozásai szolgáltatók a példákat – például Cipruson, a Közel-Keleten, Namíbiában, Boszniában. Az ilyenre akkor kerül sor rendszerint, ha a válság súlyosan veszélyezteti a békét és a nemzetközi biztonságot.

A kétoldalú döntőbírói határozatokat azok az egyezmények konkrétizálják, amelyeket két ország a közöttük vita tárgyát képező terület státusára vonatkozóan ír alá. Ilyen esetekben mintegy kondoménium keretei között átlapodnak meg a vitatott terület autonómiájának a tartalmáról valamint kormányzásának a részleteiről, és senki nem vitatja a külső kormányzat jogát ahhoz, hogy az illető területen élő kisebbség támogatójaként lépjen fel. Ilyenszerű, az olasz és az osztrák kormányok által – két részletben: előbb 1947-ben, a második világháborút lezáró békeszerződés részeként, majd 1969-ben, az ENSZ közbenjárására – parafált megállapodás szabályozza Dél-Tirol németajkú lakosságának a helyzetét, vagy hasonló példaként említhető a svédek által lakott Aland-szigetek autonómiája Finnország állami keretei között. A két világháború közötti kisebbségi szerződések is hasonló szerepet játszottak a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének a második világháború előestéjén bekövetkezett összeomlásáig.

Az eredményes döntőbírói beavatkozás esetén a felek valamilyen hosszab lejárátú válságkezelő módszer alkalmazására vonatkozó megegyezés alapján találják meg rendszerint a kiutat a konfliktusból – szecesszió, föderalizálás, hatalommegosztás, vagy akár a mindkét fél által támogatott integráció formájában.

3.7. Kantonizáció és/vagy föderalizáció, autonómiák

A kantonizáció nem egyéb, mint a szubszidiaritás¹⁰² elvének alkalmazása az etnikumközi viszonyokra. A *kanton-rendszer* bevezetése esetén egy több etnokulturális közösséget magába foglaló ország politikai alegységekre oszlik, amelyeket külön-külön politikai hatalommal ruháznak fel, és amelyek ennek következtében korlátozott szuverenitásnak örvendenek. A kantonoknak nevezett politikai alegységeket úgy alakítják ki rendszerint, hogy azok etnikailag minél homogénebbek legyenek s ennél fogva a többségi

102 | Kormányzási, vezetéseméleti elv, miszerint a politikai döntéseket minél alacsonyabb szinten, az érdekelttekhez és érintettekhez minél közelebbi instanciák által kell meghozni. Történetileg az elv a Katolikus Egyház intézményszervezési hagyományából eredeztethető. Vö.: Cătălin Zamfir–Lazăr Vlăsceanu (szerk.): *Dicționar de sociologie*. București, Editura Babel, 1993, 627-628.

uralom az illető terület viszonylatában egybeessék egy-egy etnokulturális közösség önkormányzatával. Ilyenformán a kantonizáció nem fogható fel pusztán adminisztratív decentralizációként, hiszen a lényegéhez tartozik az etnikumok közötti különbségek elismerése, és ennek alapján annak lehetővé tétele, hogy a különböző közösségek közvetlen – és nem feltétlenül szimmetrikus – kapcsolatokat alakíthassanak ki a központi kormányzattal.

A kantonizáció nem tesz mást tehát, mint az érintett etnikumok közötti megegyezés alapján „belső szecessziókat” eredményez, és ezáltal az etnokulturális konfliktust összetevőire bontja fel, amely vagy eltűnik következképpen, vagy kezelhetőbbé válik a kisebb alegységeken belül és között.

A kantonizáció gyakorlati kivitelezésének legnagyobb nehézsége természetesen a belső határok fölötti egyetértés tető alá hozása, valamint a delegált hatáskörökre vonatkozó megállapodás. A módszer előnye a drasztikusabb eljárásokhoz – például a szecesszióhoz – képest, hogy nem visszafordíthatatlan, és a központi kormányzatnak módjában áll a változtatás, ha a kantonizáció valamely kísérletének nem sikerül beváltania a hozzá fűzött reményeket. A klasszikusnak – és már-már egyedinek – számító svájci példán kívül egyesek a spanyolországi autonómiák rendszerét is a sikeres kantonizáció eseteként említik. S. J. R. Noel szerint Kanada szövetségi kormánya is a kantonrendszer bevezetését tervezi¹⁰³, és a Boszniára vonatkozó daytoni megállapodás is hasonló megoldást helyezett kilátásba.¹⁰⁴

Az etnokulturális konfliktusokkal kapcsolatos válságkezelés szempontjából a *föderatív megoldásoknak* ezzel szemben csak akkor van jelentősége, ha a rendszer alegységei tükrözik az ország lakosságának etnikai megoszlását. A módszer belgiumi, svájci és kanadai viszonylagos sikerének az a magyarázata, hogy az egyes közösségek különösebb nehézségek nélkül azonosítható, etnikailag nagyrészt homogén területi alegységek keretei között élnek, nagyfokú szegregáltság közepette, ami könnyűvé teszi a belső határok kijelölését. Az etnokulturális csoportok szétszórtan élő tagjai, vagy azok a kompakt közösségek, amelyek méretei messze elmaradnak a föderáció alegységei mögött, nem sok előnyét élvezik ezzel szemben a föderatív rendszereknek, amint ezt az Egyesült Államokbeli feketék és bennszülöttek valamint Ausztrália és Kanada őshonos népei vonatkozásában lehet állítani (egyebek között ezzel magyarázható, hogy Kanada a szövetségi rendszert kantonális alegységekkel készül kiépíteni).

A föderatív rendszerek alegységei általában jóval nagyobbak, mint a kantonok, rendszerint írott alkotmányuk és kétházás parlamentjük van. A méreteknél stabilitással kapcsolatos és gazdasági előnyei szoktak lenni, de amennyiben a tartományok – éppen a méretek folytán – nem tudják biztosítani a kisebbségek-etnikumok önkormányzatát, akkor a módszer számottevően veszít stabilitás-generáló képességéből.

Az etnikai törésvonalak mentén fölosztott föderális államot nem mindenki tekinti az etnokulturális konfliktusok kezelésére alkalmas, megbízható

103 | S. J. R. Noel: Canadian Responses to Ethnic Conflict: Consociationalism, Federalism and Control. In: McGarry–O’Leary: *I. m.*, 41-62.

104 | Vö.: Jasminka Udovick–James Ridgeway (szerk.): *Burn This House. The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham–London, Duke University Press, 1997.

módszernek. Egyesek úgy gondolják, hogy a belső határok könnyen adhatnak tápot szecessziós mozgalmaknak, illetve eredményezhetnek polgárháborút a szövetségi kormány szintjén megjelenő feszültségek vagy a hatalom megosztásával kapcsolatos nézeteltérések esetén.¹⁰⁵ Tény, hogy a többnemzetiségű föderatív államok szinte állandóan alkotmányos válsággal küzdenek: mind egyre fölmerül a szükségessége annak, hogy a közösségek együttélésének a normáit a változó körülményekhez igazítsák.

E nehézségek ellenére McGarry és O'Leary a kantonizációt és/vagy föderalizációt az etnikai háttérű konfliktusok kezelésének hatékony és demokratikus módszereként értékelik, olyanként, amelynek az etnokulturális hegemóniával szembeni morális fölénye nyilvánvaló.¹⁰⁶

A kantonizáció és föderalizmus között létezik egy átmeneti forma, amelyet a szerzők csak futólag érintenek. Rendszerint nemzetközi döntőbíráskodás eredményeként, az egyébként nem kantonális illetve föderatív rendszerű államok is biztosíthatnak – területi vagy más típusú – *autonómiát* a területükön élő kisebbségeknek. A kisebbségvédelemnek ezzel a formájával a már említett dél-tiroli és alandi eseteken kívül a Fidzsi- és Fülöp-szigeteken, Grönlandon, Indiában, Irakban, Kínában, Litvániában, Magyarországon, Malajziában, Nicaraguában, Srí Lankán és Új Zélandon próbálkoznak.¹⁰⁷

Említést érdemel továbbá a *devolúció*, mint etnopolitikai konfliktuskezelő módszer, amely, Horowitz szerint, szeparatista mozgalmak megjelenésének megelőzésében bizonyult eredményesnek, ha alkalmazására időben és körülmétekintéssel került sor.¹⁰⁸

3.8. *Konszociáció vagy hatalommegosztás*

A konszociációs modell az etnikai pluralizmus tényének adottsággént való elfogadásából indul ki, és olyan társadalmi-politikai intézményrendszer létrehozását követi célként, amely valamennyi érintett etnikum tagjai számára biztosítani képes a csoport identitásának és kultúrájának a megőrzését – szabadságuk és jogaik maradéktalan érvényesülésével egy időben. A konszociáció fogalmát Arend Lijphart vezette be, Johannes Althusius nyomán, aki egy 1603-ban közreadott, *Politica Methodice Digesta* című műben használta első ízben a *consociatio* kifejezést.¹⁰⁹ A modell lényegét a következőképpen foglalja

105 | Például E. Nordlinger: *Conflict Regulation in Divided Societies*. Cambridge, Harvard University Center for International Affairs, 1972.

106 | A költségekkel kapcsolatosan, amelyek a föderatív berendezkedésekkel szoktak együttjárni, lásd: Horowitz: *I. m.*, 621-622.

107 | Az említett esetekkel kapcsolatos, és más vonatkozó dokumentumok – statútumok, alkotmányok – fellelhetők Hurst Hannum hivatkozott munkájában.

108 | Horowitz: *I. m.*, 622-628. A föderatív rendszerek részét képező államok illetve tartományok és a devolúció útján helyi hatalommal feruházott térségek között az a különbség, hogy míg az előbbieket korlátozott szuverenitást mondhatnak magukénak, az utóbbiak esetében a szuverenitás semmilyen formájáról nem lehet beszélni: a helyi hatalommal kapcsolatos jogköreiket az állam központi autoritása jelöli ki és függeszti fel. Vö.: Andrew Heywood: *Politics*. London, Macmillan, 1997, 131.

109 | Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven–London, Yale University Press, 1979, 1.

össze Lijphart: „A konszociációs demokrácia esetében a plurális társadalmakra jellemző centrifugális tendenciákat a társadalom különböző rétegein belül vezető szerepet vállalók együttműködésre való hajlandóságát mutató viselkedése ellensúlyozza. Az elitek együttműködése a konszociációs demokráciák elsődrendű ismertetőjegye.”¹¹⁰

A konszociáció elvének gyakorlati érvényesüléséhez négy feltétel teljesülésére van rendszerint szükség: 1. egy olyan nagykoalíció létezése, amely magába foglalja a megosztott társadalom valamennyi meghatározó szegmentumának a képviselőit; 2. arányos képviselet, egyenlő munkaesélyek és a költségvetésből való arányos részesedés biztosítása az állami szektorban és a nyilvánosságban; 3. közösségi autonómia, amely lehetővé teszi az etnikumok önkormányzatát minden olyan vonatkozásban, amely jelentőséggel bír a számukra; 4. a kisebbségek számára fenntartott alkotmányos vétőjog.

Az elv gyakorlatba ültetésére Libanonban történt kísérlet 1943 és 1975 között, Malajziában 1955 és 1969 között, valamint a Fidzsi-szigeteken, több ízben is, 1970 és 1987 között. Cipruson és Észak-Írországbán (1974) is történtek eredménytelen próbálkozások.

A kísérletek eddigi tapasztalatai szerint a konszociáció, vagy más kifejezéssel, a hatalommegosztásra alapozott berendezkedés fölöttébb ingatag konstrukció. Sikeréhez olyan körülmények szerencsés összejátzására van szükség, amelyeket egyre nehezebb föllelni manapság, különösképpen azokban a térségeiben a világnak, ahol a legnagyobb szükség volna a válságkezelő módszerekre.

McGarry és O'Leary szerint a konszociációs berendezkedések rövid távon zátonyra futnak, amennyiben valamely etnikai közösség nem őszintén vesz részt a konstrukcióban, hanem titokban nemzetállami terveket melenget, és asszimilálni próbálja a más etnikumú állampolgárokat. Ahhoz, hogy erre ne kerüljön sor, valami egészen valószínűtlen dologra van szükség: a közösségek nevében föllépő eliteknek vagy minimalizálniuk kell az etnikai identitás jelentőségét, vagy egy mesterséges és transzcendált identitás nevében kell mozgósítaniuk a közösségeket. A XX. és XXI. századok fordulóján egyik alternatíva sem tűnik különösen vonzó, könnyen teljesíthető feladatnak.

De a közösségek nevében fellépő elitek helyzete nem csak ezért nehéz azokban a többkultúrájú társadalmakban, amelyekben a hatalommegosztás módszerével próbálnak meg úrrá lenni az ellentétek fölött. Ahhoz, hogy a politikai szerep kihívásainak megfelelő szinten tudjanak eleget tenni, viszonylagos autonómiára, cselekvésszabadságra lenne szükségük a közösségen belül, hogy a politikai egyeztetések és tárgyalások során szabadon, legjobb belátásuk szerint köthessenek megállapodásokat, mehessenek bele kompromisszumokba – anélkül, hogy ezzel az árulás vádjának tennék ki magukat. Legtöbbször pedig ez szokott történni: a konszociációs nagykoalíciók nem utolsó sorban azért olyan törekenyek, mert az egyik-másik közösséget képviselő vezetők pozícióit nagyon könnyű belülről kikezdeni a be nem váltott ígéretekre, a nem teljesült várakozásokra hivatkozva, és annak a gyanúnak a felröppentésével, hogy a vezetők elárulták a közösség érdekeit.¹¹¹

110 | *Ibid.*

111 | Lásd erről Horowitz: *I. m.*, 573.

És végül az a hálátlan szerep is a képviseleti elit nyakába szakad, hogy megpróbálja folyamatosan újratermelni az általa uralt szituáció szimbolikus tőkáját a közösségen belül: a népcsoport újabb és újabb generációiban kell elültetni a kétségek által ki nem kezdett meggyőződést arra vonatkozóan, hogy a helyzet emberséges kezelésének semmilyen más módja nincs, következképpen a konzociáció által követelt áldozatoktól vagy önkorlátozó erőfeszítésektől nem szabad vonakodni. Nem egyszerű feladat, hiszen a megörökölt állapotok vélt alternatívátlanságával kapcsolatos kétely éppen a generációs törésvonalak mentén szokta felütni a fejét rendszerint, és a hatalommegosztásos berendezkedés destabilizálásához elegendő, ha olyan vélekedések kezdenek szárnyra kapni, hogy a nyílt konfliktus – vagy akár a háború – vállalásával a közösségnek nem lenne több veszténivalója, mint amekkora árat a konzociációs berendezkedés fenntartásáért fizetni kénytelen.

Mindezek alapján McGarry és O'Leary arra a következtetésre jut, hogy konzociációs modellhez mint az etnopolitikai konfliktusok válságkezelő módszeréhez csak korlátozott mértékben lehet és érdemes reményeket fűzni: „A konzociális eljárások hozhatnak eredményeket az ideológiai, vallási, nyelvi vagy etnikai konfliktusok elsimítása tekintetében, amennyiben az ellentétek nem vezethetők vissza különböző nemzeti identitásokra. A konzociáció csak a kevésbé megosztott társadalmakban alkalmazható, a mélyen megosztott társadalmak esetén nem” – állapítják meg konklúzióképpen a szerzők.¹¹²

Arend Lijphart nem osztja sem Horowitz, sem McGarry és O'Leary kételyeit a konzociáció eredményességének korlátait illetően. Noha elismeri, hogy a világ demokratikus berendezkedésével kapcsolatos, a XX. század '50-es, '60-as éveire jellemző általános optimizmust a '70-es évekkel kezdődően számos esetben erőszakcselekmények zavarták meg a többkultúrájú társadalmakban, az általános szkepszis előtti kapitulációt nem tudja elfogadni. Megítélése szerint azok a vélekedések, amelyek azt hangoztatják, hogy konzociációs demokrácia meghonosodása a fejlődő világ országaiban nemcsak valószínűtlen, de egyenesen lehetetlenség, semmilyen tudományos érveléssel nem támaszthatók alá. Lijphart szerint a konzociációs modell egyidejűleg tekinthető normatív és empirikus érvényűnek, és számolni kell azzal, hogy a vélt alkalmazhatatlanságával kapcsolatos kétely könnyen válhat önmagát beteljesítő jóslattá. „Ha a politikusok és a politikatudomány szakértői arra a megmásíthatatlan következtetésre jutnak, hogy a demokrácia nem alkalmazható sikerrel a harmadik világ plurális társadalmában, akkor ennek az lehet az eredménye, hogy nem is fognak próbálkozni annak meghonosításával és kipróbálásával. Egy ilyenszerű elutasító magatartás növeli tehát annak az esélyeit, hogy a nem demokratikus kormányzati formák váljanak egyeduralkodókká” – figyelmeztet a demokrácia-elméletek neves teoretikusa.¹¹³

112 | McGarry–O'Leary: *I. m.*, 37.

113 | Lijphart: *I. m.*, 3.

4. Az etnopolitikai konfliktusok kezelésének további perspektívái

Az *Ethnic Groups in Conflict* című, az eddigiekben többször idézett impozáns munkájában Donald L. Horowitz elmesél – egy bizonyára apokrif – történetet a Jávától délre fekvő ausztráliai külbirtok, a Karácsony-sziget lakóiról. A szigetet 1945-ben nagy sietség közepette ürítették ki a japánok, hátrahagyva könnyűfegyverzetük egy részét. A sziget lakói, a háborúskodásba belefáradt malájok és kínaiak abban állapodtak meg egy idő után, hogy a puskákat a kínaiak fogják őrizni, a hozzájuk tartozó töltényeket pedig a malájok, a pisztolyok fölött a malájok, a tölténytáruk fölött pedig a kínaiak fognak felügyelni.

Horowitz szerint a történetet úgy kell értelmezni, hogy a Karácsony-sziget lakói megértették: az etnikai konfliktus elkerüléséhez nem elég a jó szándék. A konfliktusokat az emberek jó szándékától független körülmények váltják ki, megoldásuk is többen múlik következőképpen, mint az egyének – külön-külön rendszerint magától értetődő – jóakaratan.¹¹⁴

De ha a jóakarát kevés, mire van szükség ahhoz, hogy az etnokulturális konfliktusok kezelhetőekké váljanak? A körülmények milyen szerencsés összejátszása képes szavatolni a módszerek sikeres alkalmazását? Létezik-e valamiféle koreláció az etnokulturális közösségek helyzete vagy az etnopolitikai konfliktus természete és az ajánlott módszer között, amit tanácsos az eljárás kiválasztásakor figyelembe venni? – kérdezhetnénk joggal.

Schöpflin György a *Jugoszlávia fölemelkedése és bukása* című, a McGarry–O’Leary kötetben közreadott tanulmányában úgy tekinti át Jugoszlávia 1918-tól 1991-ig számított történelmét, hogy közben kimutatja: e viszonylag rövidnek elkönnyvelhető, alig háromnegyed századnyi intervallum során mind a nyolc, fentebb ismertetett módszer hosszabb-rövidebb ideig alkalmazásra került Jugoszlávia területén.¹¹⁵

1941-ben a német megszállást követően létrejött új horvát állam tömegmészárlásokat hajtott végre a területén élő szerbek soraiban, amit 1945-ben a szerb partizánok hasonló kegyetlenkedésekkel bosszultak meg. A *népirtásra* irányuló kísérletként megélt atrocitások mindkét részről azt eredményezték, hogy a félelem, a gyanakvás és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos intranzigencia lettek a két nép politikai kultúrájának fő ismérvei. „A népirtásként felfogott, vagy a közösség megsemmisítését célzó bárminemű hasonló kísérlet mély nyomokat hagy rendszerint, és az érintett közösségeket hiperérzékennyé teszi minden valós és vélt veszedelemmel szemben, amelyet úgy lehet értelmezni, hogy az a közösség létrete tör” – írja e példával kapcsolatban Schöpflin, valamikor 1992-ben.¹¹⁶ A szerb-horvát háború azóta bekövetkezett szörnyűségei, de nem kevésbé Horvátország és Kis-Jugoszlávia ez idő szerint való viszonya ezeket a megállapításokat drámai módon igazolták.

Erőszakos lakosságcserékre 1945-ben a Vajdaságban került sor előbb, amikor a kitelepített németek helyét Szerbia és Montenegró szegényebb vidé-

114 | Horowitz: *I. m.*, 563.

115 | George Schöpflin: *The Rise and Fall of Yugoslavia*. In: McGarry–O’Leary: *I. m.*, 172-204.

116 | Schöpflin: *I. m.*, 179.

keiről átköltöztetett telepések foglalták el. További etnikai tisztogatásokra adtak alkalmat 1991 után a szerb-horvát és a boszniai háborúk.

Hegemonikus uralomra példaként a szerb királyi diktatúrát említi Schöpflin a két világháború közötti periódusból, valamint a kommunisták uralmát 1945–90 között, amelyet a pszeudo-föderalizmus leple alatt gyakoroltak. Az utóbbi a horvát nacionalizmust, majd a Nagy-Szerbia gondolata köré szerveződő szerb nacionalizmus fölerősödését, annak reakciójaként pedig a koszovói albán nacionalizmus megjelenését eredményezte. A NATO 1999-ben bekövetkezett intervenciójáig a koszovói szerbek uralmát is az etnikai hegemónia példájaként lehetett elkönyvelni.

Az *önrendelkezés* érvényesítéséről Vajdaság és Koszovó tartományi autonómiájának az összefüggésében lehetett beszélni a '80-as években, majd az 1990 és 1991-ben bekövetkezett szecessziók sorozatával kapcsolatban, amelyek – az elmélet előjelezéseinek megfelelően – elhúzódó közösségközi konfliktusokat eredményeztek. *Asszimilációra-integrációra* irányuló kísérletként szokták említeni a „jugoszláv” identitás ideológiájának a propagálását, amelynek azonban csak korlátozott mértékben, a párttagok és a vegyes házasságok leszármazottainak a körében volt sikere, Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig. A nagy-szerb nacionalizmus ideológiájának hangsúlyozottan territorális jellegét többen is erre a félresikerült integrációra vélik visszavezethetőnek: Milosevicnek azzal sikerült felkorbácsolnia – a '80-as évek második felétől kezdődően már – a szerbek nemzeti érzelmeit, hogy a *jugoszlavizmus* érdekében a szerb nép által hozott áldozatok végső soron szerb területek elvesztését eredményezték. A helyzet drámai paradoxonát, az említett periódusra vonatkoztatva, Schöpflin a következőképpen fogalmazza meg: „Jugoszláviát sok szerb tekintette úgy, mint valamiféle gyanús konstrukciót, amely rá lett erőszakolva a szerb népre, míg a többi népek egy egyre inkább a szerb érdekeket kiszolgáló, egyre kifejezettebben etnikai jelleggel bíró entitást láttak a jugoszláv államban.”¹¹⁷

A *kantonizáció* Bosznia összefüggésében került szóba, a *föderalizmus* pedig a '80-as években teljesedett ki mértékadó realitássá, amikor a köztársaságok és a két tartomány (Vajdaság és Koszovó) a központ által delegált hatalom mellett egyre inkább a regionális és etnokulturális érdekek megjelenítőiként léptek fel. Mindez voltaképpen az etnikai feszültségek kezelésének a '70-es években kidolgozott, titói elgondolásának a szellemében történt, amelynek az volt a lényege, hogy az etnokulturális versengés színterét szerette volna távol tartani a politikától, és regionális jelleget próbált kölcsönözni azoknak. A próbálkozás ígéretesen indult és viszonylag jól működött kevéssel Titó halála utánig, amikor az egyes köztársasági érdekek – az egyensúlyozó autoritás hiányában – centrifugális erőkként kezdtek megnyilvánulni.

A *döntőbírói* szerepkör, amelyet Titó egy ideig eljátszott, ezt az autoritást biztosította, noha jogos kétségek szoktak időnként fölmerülni döntőbírói semlegességét illetően. Titó halálát követően azonban viszonylag rövid távon kiderült, hogy a föderatív rendszer fönntartásában személyes tekintélyét sem a közös jugoszláv identitás, sem a mondvacsinált közös jugoszláv érdek nem voltak képesek helyettesíteni.

A *konzociációs* berendezkedésre ugyancsak a '80-as évek kínálják a példát. Schöpflin szerint a rendszer konzociális jellegét leginkább a köztársaságoknak a föderális kormányzat döntéseivel szemben biztosított vétőjoga tekintetében, valamint annak a körülménynek az összefüggésében lehet tetten érni, hogy a köztársaságok pártnomenklatúrái a közösségek nevében fellépő, képviseleti elit szerepét játszották el. Ezt az informális konzociálitást azonban sohasem intézményesítették, így aztán az egypártrendszer összeomlását követően nem voltak kéznél azok az intézményes keretek, amelyekből kinőhetett volna a demokratikus konzociáció valamilyen formája.¹¹⁸

Esettanulmányát Schöpflin azzal a – már-már J. S. Millt idéző – következtetéssel zárja, hogy Jugoszlávia esetében az etnokulturális feszültségek kezelését célzó demokratikus próbálkozások eredménytelenek voltak: „Jugoszlávia egységének a megmentése mindig nehéz vállalkozásnak bizonyult, a demokratikus Jugoszlávia pedig rendszerint a lehetetlenséggel volt határos.”¹¹⁹ Mi több, tartani kell attól, hogy az utódállamok egyike-másika is arra fog kényszerülni, hogy e módszerekkel kísérletezgetve keresse a kiutat régi-új helyzetéből – teszi hozzá figyelmeztetőleg Schöpflin.¹²⁰

A fentiekben röviden ismertetett példa valóban illusztratív: egy-egy próbálkozás, ha ideig-óráig meg is oldott valamit, hosszabb távon újabb ellentéteket szított, esetleg elmérgesítette a meglévőket, és előkészített egy-egy újabb drámai fordulatot. Az antidemokratikus megoldások súlyosan leterhelték a viszonyokat, és több évtized távlatából is hasonlóan antidemokratikus eljárások ürrüggyél tudtak szolgálni. A demokratikus módszerek alkalmazása pedig – a történelem által fölhalmozott tapasztalat és arra alapozott elmélet figyelmeztetéseinek megfelelően – a többkultúrjú államkeret szétfeszítését eredményezte.

A példa tér- és időbeli közelsége ellenére természetesen hiba volna a könnyelmű általánosítások csapdájába esni. A módszerek alkalmazására vonatkozó döntés, majd annak a kimenetelét, következményeit elbíráló megállapítások morális és normatív értékelését ugyanis nemcsak a konfliktusok – többnyire megismételhetetlen történeti összefüggésrendszerbe és a sajátos gazdasági, geopolitikai kontextusokba ágyazott – egyedisége teszi nehezzé, hanem az is, hogy igen különbözőek rendszerint a konfliktus-kezelés eredményességének a *kritériumai*, maguk az elvárások, amelyeket a szakértők a módszerek alkalmazásával szemben támasztanak.

Lijphart például, a konzociációs modell legelkötelezettebb szószólója, stabil demokráciát vár el a módszer alkalmazásától, a siker ismérveként pedig a rendszer huzamos fennmaradását jelöli meg: azt, ha a dolog „működik”.

118 | 1990 októberében a horvát és szlovén vezetés közösen kidolgozott egy tervezetet, amelynek értelmében a hat jugoszláv tagköztársaság független államként lépett volna valamilyen laza föderáció keretében szövetségre, a közös döntéshozatal – voltaképpen konzociatív jellegű – intézményeinek a kialakítása mellett. A helyzet drámaiságát illusztrálja, hogy a demokratikus kibontakozásnak ezt az egyetlen kísérletét akkor már nemcsak Milosevics, de kidolgozói sem vették komolyan: csupán hivatkozási alapként kezelték, amelynek minden kétség fölött álló elutasítását követően indokolni lehetett a szecessziót. Vö: Schöpflin: *I. m.*, 199.

119 | *I. m.*, 203.

120 | Ez sajnos azóta be is igazolódott, az egy Szlovéniát kivéve talán, ahol nem élnek jelentős számban kisebbségek.

Nordlinger a válságkezelés eredményességét az erőszak és a kormányzati elnyomás egyidejű hiányával véli kimutathatónak. Esman pedig a konfliktuskezelés (*conflict management*) hatékonyságát és sikerét annak alapján látja megállapíthatónak, hogy mennyire sikeres a szűkös tartalékok autoritatív szétosztása a rivalizáló közösségek között, milyen mértékben sikerül ellenőrzés alatt tartani az erőszakot, és – hosszabb távon – mennyire sikerül aláásni a közösségi lojalitások jelentőségét a rivalizáló csoportok tagjainak a körében.¹²¹

A tekintélyes kazuisztikára – 150 etnikum helyzetének és a köztük fellelhető konfliktusoknak az elemzésére – alapozott *Ethnic Groups in Conflict* című művében Horowitz körültekintőbben fogalmaz. Szerinte a módszer kiválasztásakor nemcsak a konfliktus természetére kell tekintettel lenni, hanem annak dinamikáját is tanácsos figyelembe venni. Minden konfliktus történetében vannak ugyanis soha vissza nem térő pillanatok – véli –, amelyeket, ha elmulasztanak, a konfliktus könnyen válhat kezelhetetlenné. Az alkalmazott módszerek eredményessége tehát egyaránt függ attól, hogy a megfelelő módszert választották-e a döntéshozók, és hogy a kellő időben történt-e a beavatkozás. „*Apt design and good timing are both required*” – foglalja össze már-már lefordíthatatlan tömörséggel ezzel kapcsolatos álláspontját az illusztris szerző.¹²²

Arra a számára is kardinális kérdésre, hogy milyen esélyt lehet jósolni a demokráciának az etnikailag megosztott társadalmakban, bizakodóan kitérő választ ad: „a kérdés politikai, nem intellektuális természetű” – írja.¹²³ Amit úgy kell érteni, hogy az etnikai konfliktusok által terhelt társadalmakban a megoldások látszólagos eredménytelensége *nem a hiányzó vagy elégtelen ismeretekre, hanem a politikai akarat hiányára vezethető vissza a legtöbbször*. Ennélfogva sem a demokrácia korlátaira, sem a konfliktusok természetére vonatkozóan nem tanácsos elhamarkodott következtetésekre bocsátkoznunk. A kérdés maga azonban nem szűnik meg kihívásokat intézni az elméleti szakemberekhez és gyakorló politikusokhoz mind a konszolidált liberális demokráciák, mind a demokratikus átmenet feladataival elfoglalt országok összefüggésében.¹²⁴

121 | Vö: Horowitz: *I. m.*, 570-571.

122 | *I. m.*, 684

123 | *Ibid.*

124 | Nem tekinthetünk el itt annak megemlítésétől, hogy az etnopolitikai konfliktusok kezelésére vonatkozó szakirodalom fölöttébb szerteágazott az utóbbi időben, a hidegháború végét követően pedig egy már-már követhetetlen gyorsasággal gyarapodó új ágazattal, a „konfliktusok menedzsmentjére” (*conflict management*) vonatkozó fejezettel egészítődött ki. Az etnikai és más természetű konfliktusok menedzsmentjére szakosodott kormányzati és nemkormányzati szervezetek áttekinthetetlen sokasága létezik manapság szerte a világban, a „*conflict resolution*” területének kiadói újdonságaival pedig már lehetetlenség lépést tartani. S noha ezeknek az új módszereknek a jelentősége minden bizonnyal meghatározó lesz a jövő etnopolitikai konfliktusainak a kezelése szempontjából, elemzésük a normatív politikafilozófia szemszögéből messze meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit. Megközelítésünk szempontjából nem elhanyagolható részlet mindazonáltal, hogy ezeknek az új irányzatoknak az egyik uralkodó beállítottsága a „probléma-megoldás” (*problem-solving*), amelynek fő sajátossága az, hogy az eredményre összpontosít mindenekelőtt, és nincs tekintettel a konfliktusok normatív alapjaira. Lásd erről J. W. Burton: *Conflict Resolution as a Political Philosophy*. In: Dennis J. D. Sandole-Hugo van der Merwe (szerk.): *Conflict Resolution Theory and Practice. Integration and*

Application. Manchester–New York, Manchester University Press, 1993, 55-65. A fölöttéb gazdag és dinamikus ágazati szakirodalomból említést érdemel továbbá D. J. D. Sandole–I. Sandole-Staroste (szerk.): *Conflict Management and Problem-Solving: Interpersonal to International Applications*. New York, London and New York University Press, 1987; J. W. Burton: *Conflict: Resolution and Prevention*. New York, Macmillan, London and St. Martin's Press, 1990; M. J. Esman–S. Tehami (szerk.): *International Organizations and Ethnic Conflict*. Ithaca–New York, Cornell University Press, 1995; L. F. Damrosch (szerk.): *Enforcing Restraint: Collective Intervention in Internal Conflicts*. New York, Council on Foreign Relations, 1993.

